

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

2022-23

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

(CCCXLIX) 349

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr.Dinesh W.Nichit

Principal

Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon,Dist. Amravati.

Executive Editor:

Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm.Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIES)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

अमरावती शहरातील रस्ते मार्गातील मुलभूत परिक्रमानुसार (Cyclomatic Number) संपर्कतेचे

भौगोलिक अध्ययन

प्रा. दिपक उदयराज अंबोरे

भूगोल विभाग प्रमुख

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती

मोबाईल क्र - ९७३०१९८६७८, ईमेल - deepakambore710@gmail.com

आणि

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी (Ph.D. Research Scholar)

पीएच.डी. संशोधन केंद्र - कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जिल्हा -अमरावती

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

डॉ.सुनील बा. आखरे

भूगोल विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जिल्हा -अमरावती

सारांश

रस्ते मार्गाची अधिक संपर्कता ही त्या प्रदेशातील विकासाचे सूचक असते. कुठल्याही राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासामध्ये आणि समृद्धीमध्ये रस्ते मार्गांचे विशेष महत्त्व आहे. कुठल्याही प्रदेशातील शेती, वाणिज्य, व्यापार, प्रशासन, आरोग्य, शिक्षण तसेच इतर सर्व सामाजिक-आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय क्रियांच्या यशस्वी संचालनासाठी आणि विकासासाठी रस्ते मार्ग एकमेकांशी संलग्नित असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

अमरावती शहर हे विदर्भातील एक मुख्य शहर असून या शहराच्या विकासात रस्ते मार्गांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. प्राचीन ऐतिहासिक वारसा असलेल्या अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांची प्रगती वेळोवेळी होत गेलेली आहे परंतु ही प्रगती सर्व शहरात समान आढळत नाही. प्रस्तुत संशोधन निबंधात अमरावती शहरातील रस्ते मार्गातील संपर्कतेचे अध्ययन हे रस्ते मार्गातील मुलभूत परिक्रमानुसार प्रभागनिहाय केलेले आहे.

बीजसंज्ञा

रस्ते मार्ग, मुलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number), संपर्कता, शहर, प्रभाग

प्रस्तावना

संपर्कता म्हणजे कुठल्याही प्रदेशातील वाहतूक जाळे एकमेकांशी जोडलेले असणे होय. क्षेत्राच्या विकासात संपर्कतेची दुहेरी भूमिका असते, वाहतूक जाळे हे एका प्रणालीमध्ये अनेक मार्गांनी एकमेकांशी जोडलेल्या भौगोलिक स्थानांचा संच आहे. यामुळे वाहतुकीची संपर्कता ही वाहतुकीच्या केंद्रामधील शाखांच्या पूर्णतेची डिग्री म्हणून परिभाषित केली जाऊ शकते (Bamford and Robinson, 1978).

मुलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number) निर्देशांकाद्वारे रस्ते मार्गांची संपर्कता काढली जाते. हा निर्देशांक ज्या भागात अधिक असेल तिथे रस्ते मार्गांची संपर्कता आणि विकास दोन्ही अधिक असते तर याचे मुल्य कमी होत गेल्यास संपर्कता कमी होत जाते.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात अमरावती शहरातील रस्ते मार्गातील संपर्कतेचे अध्ययन हे मुलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number) निर्देशांकाद्वारे प्रभागनिहाय करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्ट्ये

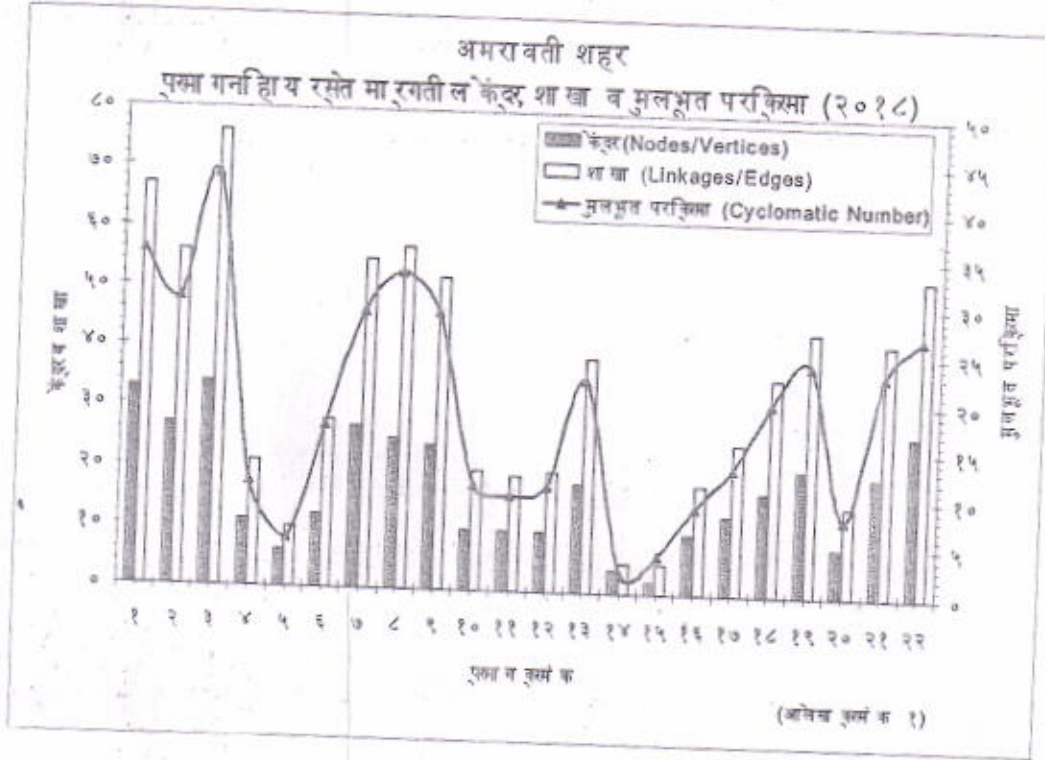
प्रस्तुत संशोधनाची मुख्य उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे,

- 1) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गातील केंद्र व शाखांचे अध्ययन करणे
- 2) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांच्या संपर्कतेचे अध्ययन मुलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number) निर्देशांकाद्वारे करणे.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी उपयोगात आलेली माहिती ही प्रामुख्याने द्वितीय स्रोतावर व प्रत्यक्ष केलेल्या कामावर आधारित आहे. ही माहिती अमरावती महानगरपालिका, शहराचा पर्यावरण अहवाल व जिल्हा जनगणना पुस्तिका याद्वारे संकलित केलेली आहे.

सायकलोमेट्रीक नंबर (Cyclomatic Number) (मुलभूत परिक्रमा)

रस्ते मार्गाची संपर्कता मोजण्यासाठी K. J. Kansky (१९६३) यांनी काही निर्देशांकाचा वापर केला आणि त्याद्वारे रस्ते जाळ्यांची संपर्कता अभ्यासली. त्यांनी सुचविलेल्या निर्देशांकापैकी सायकलोमेट्रीक नंबर हा एक महत्त्वाचा निर्देशांक आहे. हा निर्देशांक μ ह्या चिन्हाच्या सहाय्याने दर्शवितात.

अभ्यास क्षेत्रात एकूण रस्ते मार्गातील वाहतूक जाळ्यात ३९५ मुलभूत परिक्रमा आहेत म्हणजेच शहरातील रस्ते मार्गात एकूण लहान-मोठे ३९५ रस्त्यांच्या परिक्रमा उपलब्ध आहेत ज्याद्वारे वाहतूक होते.

अती निम्न मुलभूत परिक्रमा असणारे क्षेत्र (१० पेक्षा कमी)

अमरावती शहरातील एकूण पाच प्रभागांमध्ये रस्ते वाहतूक मार्गातील सर्वात कमी मुलभूत परिक्रमा आढळून येतात. जवाहरगेट-बुधवारा (२), छाया नगर-गवळीपुरा (४), महेंद्र कॉलोनी-नवीन कॉटन मार्केट (५), सूतगिरणी (८) आणि अलीम नगर-रेहमत नगर (९) या प्रभागांमध्ये अनुक्रमे परिक्रमा आढळतात. ह्या पाच प्रभागांमधील सूतगिरणी प्रभाग सोडून इतर सर्व प्रभागांच्या सीमा एकमेकांना लागून आहेत तर ते शहराच्या पश्चिमेस आहेत. तसेच यांचे क्षेत्रफळ कमी असल्यामुळे रस्ते वाहतूकीच्या परिक्रमा कमी आढळतात. ह्या परिक्रमा वाढविण्यासाठी या प्रभागातील अंतर्गत मुख्य रस्त्यांचे जाळे एकमेकांना जोडणे आवश्यक आहे.

निम्न मुलभूत परिक्रमा असणारे क्षेत्र (१० ते २०)

शहरातील फ्रेंजरपुरा (१०), जमील कॉलोनी (११), रुख्मिणी नगर (११), गडगडेधर (१३), वेनोडा भीमटेकडी-दस्तूर नगर (११), या प्रभागात ह्या परिक्रमा १० ते १५ च्या दरम्यान तर विलास नगर-मोरबाग (१७) आणि राजापेठ-श्री संत कवगम (२०) या प्रभागांमध्ये ह्या परिक्रमा १६ ते २० पर्यंत आढळतात (नकाशा क्रमांक ५.२).

या प्रभागांपैकी राजापेठ या परिसरात सर्वाधिक म्हणजेच २० रस्त्यांच्या परिक्रमा उपलब्ध आहेत. हा प्रभाग शहराच्या मध्यवर्ती भागात असून या प्रभागातून मुख्य रस्त्यांचे जाळे विकसित आहे. परंतु ह्या रस्त्यांच्या जाळ्यांची संपर्कता अजून वाढविण्याकरिता हे रस्ते एकमेकांना जोडणे गरजेचे आहे.

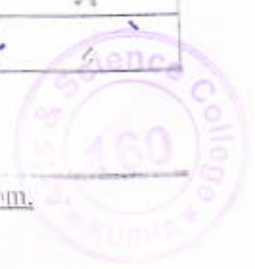
जमीन कॉलोनी व गडगडेश्वर हे पश्चिमेकडे असून अती निम्न परिक्रमा असलेल्या प्रभागांनोबत यांच्या सीमा लागून आहेत. तर फ्रेजरपुरा, रुख्मिणी नगर, भीमटेकडी-दस्तूर नगर आणि राजापेठ-श्री संत कवराव ह्या प्रभागांच्या सीमा एकमेकांना जोडलेल्या आहेत. म्हणजेच या निर्देशांकानुसार एखाद्या प्रदेशातील संपर्कता ही सभोवतालच्या क्षेत्रावरही परिणाम करते.

सारणी क्रमांक १

अमरावती शहर - प्रभागनिहाय रस्ते मार्गातील केंद्र, शाखा व मूलभूत परिक्रमा (२०१८)

प्रभाग क्रमांक	प्रभागाचे नाव	केंद्र (Nodes/Vertices)	शाखा (Linkages/Edges)	मूलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number)
१	शेगाव-रहाटगाव	३३	६७	३५
२	श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी.	२७	५६	३०
३	नवमारी	३४	७६	४३
४	जमीन कॉलोनी	११	२१	११
५	महेंद्र कॉलोनी-नवीन काँटन मार्केट	६	१०	५
६	विनायक नगर-मोरबाग	१२	२८	१७
७	जवाहर स्टेडीयम	२७	५५	२९
८	डॉ.स स्टेडीयम-चणगाशीपुरा	२५	५७	३३
९	एम.आर.पी.एफ.-बडाली	२४	५२	२९
१०	वेनोडा भीमटेकडी-दस्तूर नगर	१०	२०	११
११	फ्रेजरपुरा	१०	१९	१०
१२	रुख्मिणी नगर-श्यामी विवेकानंद	१०	२०	११
१३	अंजापेठ-मोरबाग	१८	३९	२०
१४	जवाहरगेट-बुधवारा	४	५	२
१५	छाया नगर-सबलीपुरा	२	५	४
१६	अलीम नगर-पेहमान नगर	१०	१८	९
१७	गडगडेश्वर	१३	२५	१३
१८	राजापेठ-श्री संत कवराव	१७	३६	२०
१९	माई नगर	२१	४४	२६
२०	सुतगिरणी	८		

(Signature)
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

(SJIF) Impact Factor-8.575
ISSUE No- (CCCLII) 352

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

**Boosting Immunity Through Yoga,
Pranayama and Nutrition**

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr. S.S. Nimgare

Editor

Principal, Hutatma Rashtriya Arts & Science College, Ashti

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Relief and Natural Vegetation in Sipna Watershed of Melghat Region of Amravati District

Ankush C Khobragade

Asst. Professor, Department Of Geography R.F.N.S. Senior Science College,
Akkalkuwa, Dist. Nandurbar Research Scholar (Ph.D.) Ph.D. Research Center -Arts and Science
College, Kurha, Dist. Amravati Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Dr. Sunil B Akhare

Head, Dept. Of Geography & Research Guide Arts and Science College, Kurha, Dist. Amravati

Abstract

The natural structure of a region has an impact on the development of that region, as well as the features of the natural elements reflect the culture of that region. The Sipna river basin in Amravati district is located in the Melghat region, which is important for its natural structure. There is also diversity in the natural structure.

The present paper analyzes the topography and natural flora of Melghat region.

Keywords -Relief, Height, Drainage, Sipna

Introduction

The northern part in Amravati district is known as 'Melghat' region. Melghat region is mainly composed of two tehsils namely Dharani and Chikhaldara. In the past these two tehsils were combined, at that time it was called as Melghat tehsil. Melghat is a region of high altitude and forest cover. It is also rich in flora and fauna.

Present paper reveals the analysis of relief and natural vegetation pattern in Sipna watershed in Melghat region of Amravati district.

Objectives

The main objective of the present research paper is to discuss and analysis relief and natural vegetation in Sipna Watershed.

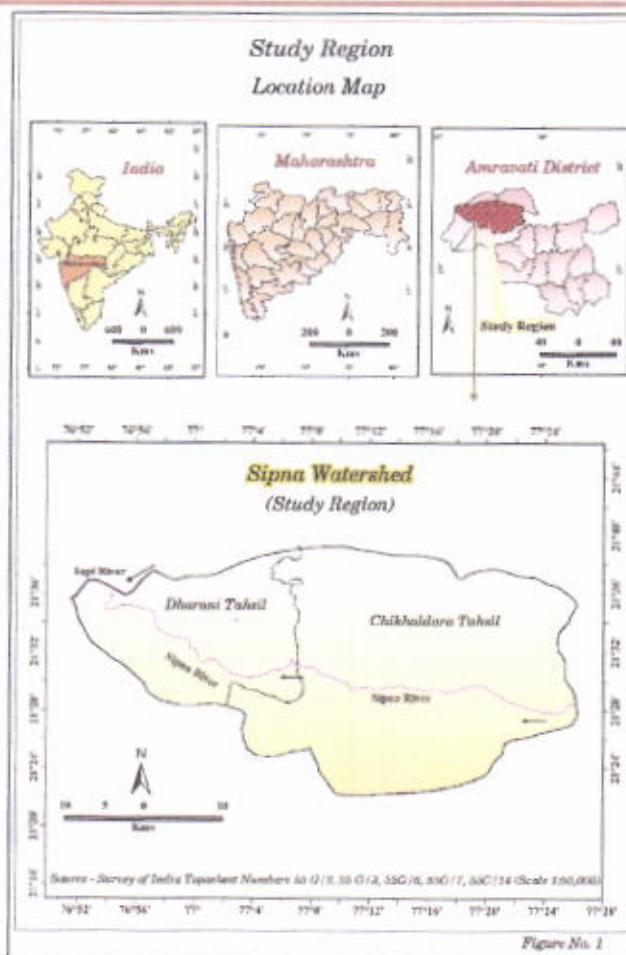
Data Source & Research Methodology

Present discussion is based on the secondary source and graphical analysis. Map of the study region is digitized with the help of Survey of India's Toposheet numbers 55 G/2, 55G/3, 55 G/6, 55 G/7, and 55 C/14 of Scale 1:50,000. The relief map is created in GIS software with the help of toposheets. The natural vegetation map is created with the help of National Land Use/Land Cover Mapping using IRS LISS-III Data on 1:50,000 Scale (Year 2015). The discussion is based on the graphical picture of height and natural vegetations.

Study Area

Sipana watershed in Melghat region is geographical located in between 21° 22' 11'' North to 21° 39' 14'' North latitude and 76° 51' 37'' E to 77° 26' 16'' E longitudes. The valley of this river includes some villages in the two tehsils of Dharani and Chikhaldara and also the study headquarters of the tehsil headquarters Dharani. The total area of the study area is 1277 sqkm, the north-south section length of the region is 32 km and the east-west maximum length is 62 km (Figure No 1).

Relief of the Region

Satpuda passes through the north of Amravati district and the region near the foot of the mountain is called 'Melghat'. Melghat is a word meaning a place where mountains meet.

This region is very different in terms of topography. To the north of this region, Satpuda mountain range is called 'Gavilgad' range. It has gone north east and south west. The structure of the mountain range here is very complex. It has deep narrow valleys, cones, sides and high peaks etc.

The entire region is part of the Deccan Plateau, where lava flows are found. The highest mountain in the region is Vairat Hill with an average elevation of 1177 meters. The entire region is part of the Deccan Plateau, where lava flows are found. The highest mountain in the region is Vairat Hill with an average elevation of 1177 meters. Also the lowest region of this region is west of Dharani tehsil and the height of this region is found to be 300 meters. The shape of the Sipna river valley appears to be slightly steeper from east to west. The area north of the Sipna River has a higher elevation than the south.

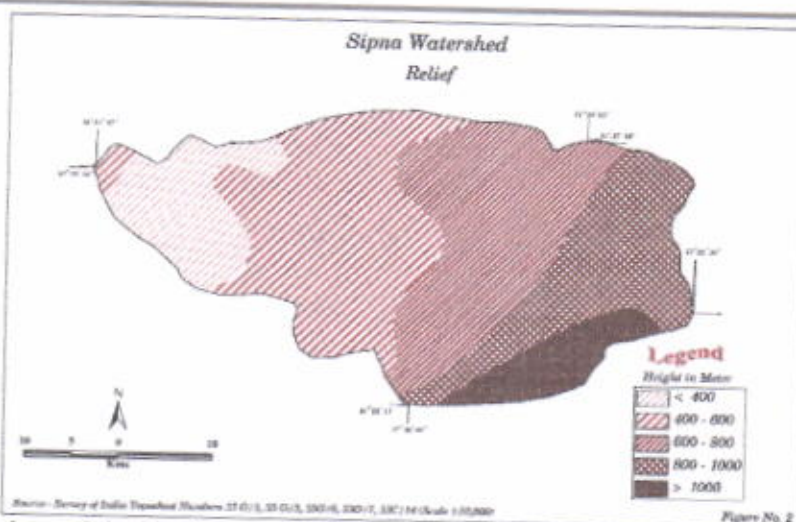
The height of Sipna river basin is decreasing from east to west and the height of this region is between 300 to 1177 meters. The river Sipna joins the river Tapi near Dharanmahu village near Dharani and the northwestern boundary of Melghat is determined by the river Tapi.

The southeastern part of Sipna river valley is 1100 meters high and this region belongs to Chikhaldara tehsil. As you move from east to west, the surface area appears to decrease. It is found to be 300 meters and less in the west of the study area. To the north of the study area, the height is 500 to 600 meters and this area belongs to Dharani tehsil.

Overall, the region is covered by Gavilgad hills, which are found to have very high and low elevations on average (Figure No 2).

Natural Vegetations of the Region

The forest area in Melghat is 1709 square kilometers and it is 31.08% of the total forest area in Amravati district. The total forest area in Sipna river basin is 749 sq km and it is 43.82% of the forest area in Melghat. This means that more than 40% of the forest area in Melghat is found in the watershed of Sipna River. The total forest cover in the Sipna river basin is 58.65% of the total area of the region.

Much of the Melghat Tiger Reserve Forest falls within the study area. Semadoh, Vilagraha, Wandabeed, Chitri are important reserve forests in the study area.

Melghat region is basically known as a forest covered region. The region is home to tropical deciduous forests. The leaves of the tree here fall off in early summer, and in spring they sprout new leaves again. Teak is an important tree found in the forest area here. Teak is in great demand as it is economically important. Apart from this, trees like turmeric, tivas, dhavada, mango, hirda, amla, jambul, anjan, charoli, bamboo, moha etc. are found in the forest.

Bor, Acacia, Tendu, Khair, Neem, Waad, Pimpal, Apta are found in the scrub forest area, also found are medicinal plants like musli, tikhadi, wild turmeric, mohai etc.

The classification of forest area in the study area is given in Table 1

Table No 1
Sipna Watershed – Category wise Vegetation/Forest Cover

Forest Type	Area (sqkm)	Percentage to Total Forest Area
Scrub Forest	53.13	7.09
Open Forest	86.68	11.57
Closed Forest	609.19	81.34
Total Forest Area	749	100%

Source- Calculated by Author

i) Scrub Forest –

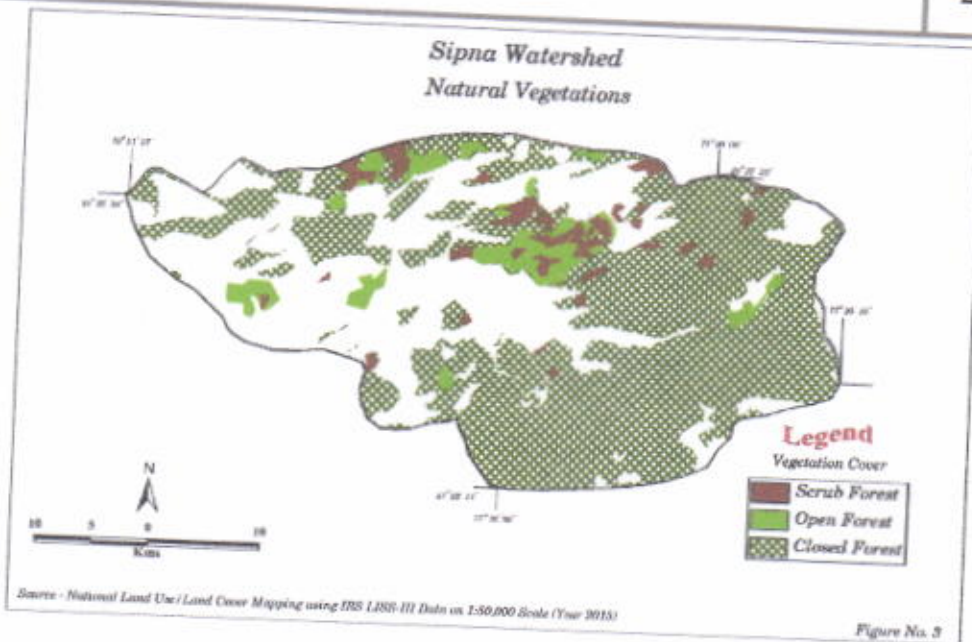
This type of forest cover occupied 53.13 sqkm area and it is 7.09% to the total forest cover in the region. Scrub mainly observed in north part of Sipna river. Bor, Acacia, Tendu, Khair, Neem, Vaad, Pimpal are the major plants of this region.

ii) Open Forest –

Open forest occupied total 86.68 sqkm area and it is 11.57% to the total forest cover of the region. This forest is mainly found in the northern and central parts of the study area. This open forest is found in some areas south of Dharani tehsil.

iii) Closed Forest-

This forest covers an area of about 609.19 sqkm and it is 81.34% of the total forest area in the study region. The proportion of this forest is highest in the study area and it is found more in Chikhaldara tehsil. Saga is the most abundant species in this forest.

iv) Non Forest Region -

The area of 528 square kilometers in the study area is forest free. The forest cover is less in the west than in the central part of the region and most of it is deforested. This region has a high population density (Figure No 3).

Conclusions

Sipna is the main river in the Melghat region and a variety of natural vegetation is found in the Sipna river valley. This region is endowed with different altitude regions and different vegetation cover. But in the last few years, deforestation has taken place in the region, affecting the natural structure of the region. Due to its natural features and high altitude, the region has developed as a tourist destination. The forest also provides raw materials for various herbal and industrial industries. It is the duty of human beings to protect a region rich in such natural elements.

References

1. Chouhan T.S (1987), "Agricultural Geography - A Case Study of Rajasthan State", Academic Publication, Jaipur p 27,
2. Khobragade Ankush C (2020), "Morphometry and Land Use Pattern in Sipna Watershed of Melghat Region in Amravati District (Maharashtra State)", Ph.D. Synopsis, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.
3. National Land Use/Land Cover Mapping using IRS LISS-III Data on 1:50,000 Scale (Year 2015)
4. Survey of India's Toposheet numbers 55 G/2, 55G/3, 55 G/6, 55 G/7, and 55 C/14 of Scale 1:50,000.

Principal
Arts & Sci. College
Kurba

2021-22

ISSN 2249-5029

Indian Journal of Innovative Research in Arts

PEER REVIEWED

Indian Journal of Innovative Research in Arts

(Interdisciplinary Journal)

Annual | Volume -10| Issue -14 | MAY-2022

SPECIAL ISSUE

सुषमा स्वराज एक प्रगल्भ नेतृत्व

डॉ विभा देशपांडे

कला व विज्ञान महाविद्यालय कु-हा

प्राकृतिक नियम के अनुसार देखे तो स्त्री और पुरुष दोनों समान है समाज, राज्य को प्रगति की दिशा में अग्रसर होना हो तो स्त्री पुरुष दोनों का ही विकास में हाथभार लगना आवश्यक है, परंतु केवल भारत में ही नहीं तो, सभी देशों में इसवी सन पूर्व से आज तक समाज व्यवस्था पर नजर डालें, तो स्त्री को न्यूनतम दर्जा मिला है। महिलाओं में सभी क्षमता होते हुए भी उनको घर के चारदीवारी में भोजन, तरकारी, पकाने बच्चों को संभालने के सिवाय, दहलीज के बाहर जाने की इजाजत नहीं थी। महिलाओं को जो जिम्मेदारी दी गई, उस पर खरी उतरते हुए महिलाओं ने पूरी निष्ठा से घर परिवार संभाला। पुरुषों को इन जिम्मेदारी से मुक्त रखा। जिस तरह महिलाओं ने अपनी भूमिका बखूबी निभाई, उसी तरह पुरुषों ने भी घर परिवार छोड़कर घर के बाहर जीविकोपार्जन एवं अन्य दायित्वों को बखूबी निभाना शुरू किया। दोनों ही अपनी जिम्मेदारियां बखूबी निभा रहे थे, परंतु पुरुषों को अपने घर परिवार, समाज, जिन क्षेत्रों में वे कार्यरत थे, सभी जगह मान- सम्मान प्रतिष्ठा एवं उपलब्धियां मिली, महिलाओं को क्या मिला? घर की चारदीवारी? उसने बहुत कुछ खोया, जैसे कि अपना आत्मसम्मान, आत्मनिर्भरता इससे ना सिर्फ महिलाओं, की बल्कि समाज की राज्य की काफी क्षति हुई। यदि महिलाओं के द्वारा किए गए घरेलू कार्य के बदले पारिश्रमिक देना पड़े, तो शायद वह इतना अधिक होगा की, वह देना भी संभव नहीं, परंतु इसके विरुद्ध महिलाओं ने पुरुषों को जो मानसिक बल प्रदान किया, इसका मूल्यांकन हम शब्दों में नहीं कर सकते। ना ही उसका मूल्य चुका सकते। "नारी तू नारायणी है,"। "नर तथा नारायण उसी के कोख में जन्म लेते हैं"। "फूल नहीं चिंनारी है हम भारत की नारी है"। ऐसे काफी नारे हमें सुनने को मिलते हैं, परंतु निजी जीवन में आज भी नारी की स्थिति क्या? यह एक सोचनीय प्रश्न है।

उत्तर वैदिक काल में स्त्रियों पर अनेक बंधने लाकर उन्हें सब अधिकारों से वंचित रखा गया, बौद्ध काल में महिलाओं की स्थिति में थोड़ी बहुत सुधारणा हुई परंतु, बौद्ध काल के बाद स्मृति व पुराण काल में अनेक बंधन उस पर लादे गए, उसे भौतिक वस्तु रूप बनाया गया। मध्ययुगीन काल में स्त्रियों का दर्जा काफी नीचे हो गया यहां तक कि ढोर, गवार, शुद्र, पशु नारी यह सब ताड़न के अधिकारी इस प्रकार से तुलना महिलाओं की हुआ करती थी। अंग्रेजी शिक्षा के प्रभाव के कारण कुछ सुशिक्षित लोगों के मन में समानता का विचार आया और महिलाओं की स्थिति में सुधार होने की शुरुआत हुई, सावित्रीबाई, फुले, ज्योति राव फुले इनके प्रयत्नों से शिक्षा की संधि प्राप्त हुई, एवं वे शिक्षा का लाभ लेने लगी। साथ ही, पाश्चात्य विचारों का प्रभाव उन पर पड़ा और महिला सक्षमीकरण इस शब्द पर जोर देने की शुरुआत हुई। आगे स्वतंत्रता आंदोलन में अनेक महिलाएं सहभागी हुई, उनमें से कुछ महिलाएं तो ऐसी थी, जिन्होंने अपने नेतृत्व की छाप छोड़ी।

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद भारतीय संविधान में अनेक अधिकार प्रदान किए गए साथ ही महिलाओं की स्थिति सुधारने, सशक्त बनाने के लिए अनेक कानून किए गए। महिलाओं में

जागृति निर्माण करने के उद्देश्य से शिक्षित महिलाओं का एक वर्ग निर्माण हुआ, साथ ही राष्ट्रीय अंतरराष्ट्रीय स्तर पर महिलाओं की स्थिति सुधारने हेतु अनेक आंदोलन ने जोर पकड़ा परंतु फिर भी राजनीतिक क्षेत्र में जैसे महिलाओं ने अग्रेसर होना चाहिए था। वह नहीं हो पाया 24 अप्रैल 1993 में महिलाओं को स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायत राज में 33% आरक्षण देने के उद्देश्य से 73 और 74 संविधान दुरुस्ती की गई, और स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायत राज में 33% आरक्षण प्रदान किया गया आरक्षण के कारण राजनीति में महिलाओं ने अपने कर्तव्य की अलग छाप छोड़ी साथ ही पक्षों में भी महिलाओं ने अपना सहभाग बढ़ाया अनेक वर्षों से यह मांग की जा रही है कि पंचायत राज व्यवस्था में जिस प्रकार से 33% आरक्षण प्रदान किया गया है उसी तरह संसद और विधिमंडल में भी आरक्षण मिलना चाहिए क्योंकि इसी आरक्षण के कारण महिलाएं काफी प्रमाण में राजनीति में उतरी एवं अनेक सत्तास्थान काबीज कर वह भी किसी क्षेत्र में कम नहीं यह दिखा दिया जिस तरह पुरुषों के वर्चस्व क्षेत्र, राजनीति में महिलाओं ने प्रवेश कर महिलाओं की भूमिका, दर्जा स्थान में परिवर्तन कर राजनीति में अपनी क्रियाशीलता दिखाई साथ ही घर परिवार एवं समाज में भी अपना स्थान काबीज कर काफी परिवर्तन किया व सामाजिक, राजकीय साहित्य, कला, संस्कृति मानव सेवा सभी क्षेत्रों में महिलाएं आज अग्रणीय हैं। आज हर क्षेत्र में महिलाओं का वर्चस्व दिखाई देता है,

इन सभी महिलाओं का यहां वर्णन करना तो संभव नहीं, पर उनमें से राजनीतिक क्षेत्र में अग्रेसर हुई, महिला सुषमा स्वराज पर यहां विभिन्न पत्र-पत्रिकाओं तथा इंटरनेट से समय समय पर प्राप्त जानकारी का अध्ययन कर, उनके जीवन चरित्र पर वहां प्रकाश डालने की कोशिश कर रही हूं। इस लेख को लिखने का उद्देश्य मात्र इतना ही है, की विविध क्षेत्रों में इन महिलाओं ने जो ऊंची उड़ान भरी है उनसे युवा, महिलाओं को प्रोत्साहन, विकास की दिशा प्राप्त हो, यदि इस लेख को पढ़कर एक भी युवती प्रेरणा लेकर विकास की ओर अग्रेसर हो तो इस लेख की सार्थकता होगी। इन्हीं आशाओं के साथ इस लेख को लिख रही हूं।

भारतीय जनता की प्रखर नेता, के रूप में प्रसिद्ध सुषमा स्वराज जिनका जन्म 14 फरवरी 1952 में हरियाणा के अंबाला शहर में हुआ वहीं से उन्होंने शिक्षा प्राप्त की। बी.ए. की डिग्री प्राप्त करने के पश्चात उन्होंने पंजाब विश्वविद्यालय चंडीगढ़ से एलएलबी की डिग्री प्राप्त की। 13 जुलाई 1975 में उनका विवाह स्वराज कौशल के साथ हुआ उन्होंने राजनीतिक जीवन की शुरुआत 1970 में अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद में एक छात्र नेता के रूप में की। वे 4 वर्ष हिंदी साहित्य सम्मेलन हरियाणा के अध्यक्ष पद पर रह चुकी हैं। 1972 से 25 साल की उम्र में भारत की सबसे कम उम्र की कैबिनेट मंत्री बनीं। 1977 - 82 तक एवं 1987 - 90 तक वह हरियाणा विधानसभा की सदस्य रह चुकी हैं 1977 -79 के दौरान देवीलाल के मंत्रिमंडल में कैबिनेट मंत्री के रूप में भी उन्होंने कार्य संभाला 1987-90 तक शिक्षा, खाद्य नागरिक आपूर्ति खाते को संभाला हरियाणा विधानसभा ने सर्वोत्तम स्पीकर के रूप में लगातार तीन बार उन्हें पुरस्कार प्रदान किया गया। 1980- 84 - 89 में उन्होंने लोकसभा चुनाव हरियाणा से लड़ा परंतु तीनों बार चुनाव हार गई। 1990 में राज्यसभा सदस्य के रूप में उन्हें मनोनीत किया गया 1996 में 11वीं लोकसभा चुनाव दक्षिण दिल्ली से भारतीय जनता पार्टी के सीट पर भारी मतों से विजय प्राप्त किया। अटल बिहारी वाजपेई की 13 दिन की सरकार में सूचना प्रसारण मंत्रालय, कैबिनेट मंत्री के रूप में साथ ही दूरसंचार विभाग का अतिरिक्त प्रभार भी सौंपा गया। अक्टूबर 1998 से दिसंबर 98 तक केंद्रीय

कैबिनेट की जिम्मेदारी को त्यागकर वे दिल्ली राज्य की पहली महिला मुख्यमंत्री बनी एवं उस पद को गौरवान्वित किया। तत्पश्चात् हुए विधानसभा चुनावों में भारतीय जनता पार्टी की हार हुई और सुषमा स्वराज फिर से पार्टी के संगठनात्मक ढांचे को सुदृढ़ करने के कार्यों में जुट गईं। 1999 में कर्नाटक के बेल्लारी लोकसभा क्षेत्र में सोनिया गांधी के विरुद्ध उन्होंने चुनाव लड़ा यह चुनाव तो वो हार गईं परंतु उनकी पार्टी में उनका कद काफी ऊंचा हो गया। उन्होंने इस क्षेत्र से मतदान के 44.7 % मत प्राप्त किए जबकि सोनिया गांधी को 51.7% मत प्राप्त हुए थे। वर्ष 2000 में वे पुनः उत्तराखंड राज्य से राज्यसभा की सदस्य चुनी गईं एवं सूचना व प्रसारण मंत्रालय में कैबिनेट मंत्री के रूप में कार्यरत रहीं (अटल बिहारी वाजपेई की सरकार में) 2003से मई 2004 तक स्वास्थ्य एवं परिवार कल्याण मंत्रालय में कैबिनेट मंत्री रही। 2004 में एन डी ए गठबंधन की सरकार लोकसभा चुनाव हार गई तथा केंद्र में कांग्रेस की यू पी ए गठबंधन की सरकार गठित हुई। श्रीमती सोनिया गांधी को प्रधानमंत्री बनाने की पेशकश की तो सुषमा स्वराज ने उनका विरोध किया इस पर सोनिया गांधी ने अपने पार्टी के नेताओं से विचार विमर्श करने के बाद देश का प्रधानमंत्री बनाने का निर्णय लिया एवं डॉ मनमोहन सिंह देश के प्रधानमंत्री बने। अप्रैल 2006 में सुषमा स्वराज मध्य प्रदेश से राज्यसभा सदस्य के रूप में चुनी गईं राज्यसभा में भारतीय जनता पार्टी की उपनेता चुनी गईं। 2009 में 15वीं लोकसभा के लिए मध्य प्रदेश के विदिशा से सुषमा स्वराज ने चुनाव लड़ने का निर्णय लिया, एवं लगभग 4,00,000 वोटों से विजयी हुईं। एवं विपक्ष की उपनेता चुनी गईं। 26 मई 2014 से 30 मई 2019 तक भारत की विदेश मंत्री रही। राष्ट्रीय स्तर की राजनीतिक पार्टी की पहली महिला प्रवक्ता बनने का उनके नाम पर रिकॉर्ड है। स्वराज कौशल और सुषमा स्वराज की उपलब्धियों का स्वर्णिम रिकॉर्ड लिम्का बुक ऑफ वर्ल्ड रिकॉर्ड में दर्ज हो चुका है। (विशेष दंपत्ति)

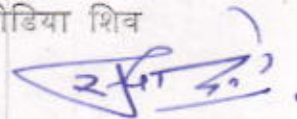
7 अगस्त 2019 को उनका निधन हुआ। सुषमा स्वराज जितनी शानदार नेता और जबरदस्त राजनेता मंत्री रहे पर इससे कहीं ज्यादा वो संजीदा इंसान थी अपने राजनीतिक जीवन के सफर में सुषमा स्वराज ने अपनी अलग जगह बनाई पार्टी में अपने लिए एक महत्वपूर्ण स्थान बनाया। उनकी शालीनता रहन- सहन पहराव में भारतीय संस्कृति की झलक दिखाए देती थी, अपने संस्कृति की धरोहर को विदेशों में भी संभाल कर रखने का कार्य उन्होंने किया। एक उत्कृष्ट नेता, शालीनता, प्रगल्भता के रूप में सुषमा स्वराज हमेशा जानी जाएंगी।

संदर्भ ग्रंथ-

- 1- भारतीय राजकारणातील स्त्रिया चरित्र-आत्मचरित्र डॉक्टर मोहिनी कडू विजय प्रकाशन , हनुमान गल्ली सितावडी 2008
- 2- महिला यांचे राजकीय सक्षमीकरण डॉक्टर दीपक पवार साईनाथ प्रकाशन धरमपेठ नागपूर . 2013

3 -विभिन्न क्षेत्रों में अग्रणी भारतीय महिलाएं माधवानंद सारस्वत श्वेता मल्टीमीडिया शिव कॉलोनी पिलानी राजस्थान 2011

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

CRITERION III Research, Innovation and Extension

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years.

Sessoin 2022-2023

Special Issue : 1.2
January 2023
Vol. : IX

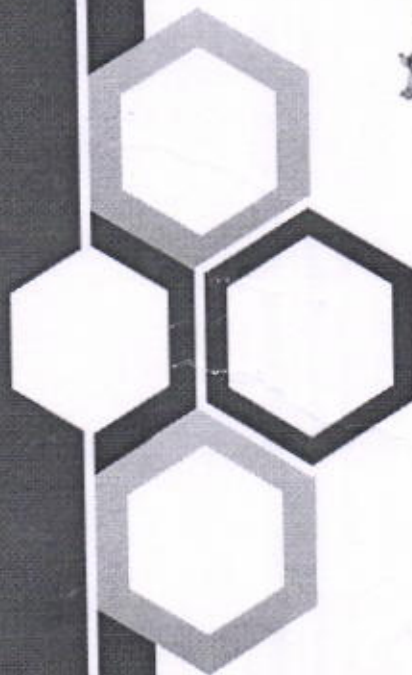
Indian Knowledge
System : Concept,
Scope and Criticism

—
SOUVENIR

Interdisciplinary Peer Reviewed
Journal For Innovative Research
And Evaluation

Loknayak

ISSN (L) 2278 - 4284

भारतीय ज्ञान परंपरेच्या संवर्धनात ग्रंथालयांची भूमिका

प्रा. हर्षा कांबे

ग्रंथपाल

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा

email- harshakambe@gmail.com

Mob. No. 7507446485

Keywords: ग्रंथालय, ज्ञान, विद्यापीठे, परंपरा, तत्वज्ञान.

प्रस्तावना :

भारतीय ज्ञान परंपरा अतिशय प्राचीन आहे. भारताप्रमाणे इतरही काही ग्रीक, इजिप्त, सुमेरियन, वेबोलीयन, पार्शियन इ. प्राचीन संस्कृती अस्तित्वात होत्या. परंतु या ज्ञान परंपरा काळाच्या ओघात तर काही आक्रमणामुळे नष्ट झाल्यात. भारतीय ज्ञान परंपरा मात्र अनेक आक्रमणे झाल्यानंतरही हजारो वर्षे झाली तरी आपले अस्तित्व टिकवून आहे. बाराव्या शतकापासून भारतावर होणाऱ्या सततच्या इस्लामी आक्रमणांमध्ये इथली मठ-मंदिरे, ग्रंथसंपदा यांचे अतोनात नुकसान झाले. युरोपीय वसाहतवाद्यांनी भारतीय ज्ञानाची लुट केली. अशा प्रतिकूलतेतही काही हे ज्ञान तग धरून राहिले. 'सुश्रुतसंहिते'मध्ये मांडलेले 'प्लास्टिक सर्जरी'चे तंत्र, भास्कराचार्यांच्या 'लीलावती' ग्रंथातले काटकोनाच्या कर्णाबद्दलचे सूत्र, नागार्जुनाच्या 'रसरत्नाकर' या ग्रंथातले 'आसवन विधी'चे (डिस्टिलेशन) वर्णन इ. उदाहरणे त्या काळातील भारतीयांच्या ज्ञानाची साक्ष देतात. भारतीय प्राचीन ऋषीमुनींनी तत्वज्ञानाचा अमूल्य ठेवा दिला आणि म्हणून भारत आकर्षणाचे केंद्र होता. ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, गणित, व्याकरण, धातुविज्ञान, नक्षत्र विज्ञान, रसायनशास्त्र, विविध कला याचे खोत भारत देशाच होता. म्हणजेच भारतीय तत्वज्ञानामध्ये काही शाश्वत तत्वज्ञान आहे जे संशोधकांना, अभासाकाला दिशा दाखवितात, खोलवर जाऊन अभ्यास करण्यासाठी दाखले देण्याचे कार्य अविरतपणे करित आहेत.

वैदिक वाङ्मय हे सर्वात प्राचीन वाङ्मय आहे. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद या मध्ये विविध विषयांचा समावेश होतो. प्राचीन काळात मौखिक, हस्तलिखिते, शिलालेख अशा विविध माध्यमातून ज्ञान परंपरा विकसित होत होती. हे वाङ्मय मुख निविष्ट पद्धतीने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे दिले

शिक्षणाचा हा मार्ग उन्नती करत विद्यापीठांमध्ये रुपांतरीत झाला. भारतीय शिक्षणपद्धत जगमान्य होती. विदेशातून असंख्य जिज्ञासू ज्ञानार्जन करण्यासाठी भारतीय विद्यापीठांत येत होती. प्राचीन काळात बौद्ध मठातून धार्मिक शिक्षणास प्रारंभ झाला आणि सम्राट अशोकाच्या काळानंतर विद्यापीठे निर्माण होऊ लागली. इ. स. ४०० च्या सुमारास नालंदा विद्यापीठ स्थापन झाले व बौद्ध संस्कृतीचे केंद्र बनले. 'ग्रंथालायाविना धर्ममठ म्हणजे शास्त्रागाराविना किल्ला होय' अशी नालंदा विद्यापीठाच्या प्रमुखाची कल्पना होती. या विद्यापीठात असलेले दहा हजार भिक्षू, विद्यार्थी व अभ्यासक यांना उपयोगी पडेल अशी विपुल ग्रंथसंपदा येथे होती. नालंदा विद्यापीठातील धर्मगंज मध्ये रत्नसागर, रत्नोदधी आणि रत्नरंजन नावाच्या तीन इमारतीत नालंदा विद्यापीठाचा ग्रंथसंग्रह सामावलेला होता. यापैकी रत्नोदधी ही इमारत नऊ मजली होती आणि तिच्यात प्रामुख्याने तांत्रिक ग्रंथासंबंधीचे वाङ्मय होते. रत्नसागर आणि रत्नरंजन या दोन इमारती सहा मजली होत्या. या तीन इमारतींमध्ये नालंदा विद्यापीठाचे विविध विषयावरील लक्षावधी ग्रंथ होते. इवढा प्रचंड ग्रंथसंग्रह असलेले ग्रंथालय त्या काळात जगाच्या पाठीवर कोठेही नव्हते. सम्राट हर्षवर्धनाच्या काळात नालंदा विद्यापीठ शिक्षणाचे जगविख्यात विद्याकेंद्र होते. आशिया खंडातील प्रसिद्ध बौद्ध विद्यापीठ म्हणून नालंदा विद्यापीठ प्रख्यात होते. जागतिक स्तरावर ख्याती असलेल्या या विद्यापीठाने अनुमाने १२०० वर्षे ज्ञानदानाचे प्रचंड मोठे कार्य केले. श्रेष्ठ आचार्यांची परंपरा निर्माण केली.

इ. स. १२०० च्या सुमारास मुस्लीम आक्रमकांनी अनेक दुर्लभ आणि दुर्मिळ ग्रंथांचा प्रचंड मोठा संग्रह असणारे नालंदा विद्यापीठ उध्वस्त केले आणि बौद्धिक राजधानी असलेल्या नालंदा विद्यापीठाच्या विध्वंसामुळे भारताची अपरिमित हानी झाली.

नालंदा प्रमाणेच बल्लभी, तक्षशिला, विक्रमशीला, ओदांतपुरी, मिथिला, आणि वाराणसी येथील विद्यापीठातही ग्रंथसंग्रह होते. डॉ. आळतेकारांच्या मते बल्लभी हेही नालंदासारखेच बौद्ध धर्माचे विद्याकेंद्र होते. येथे ७२ विषय शिकविले जात होते त्यामध्ये गणित, व्याकरण, लेखनकला, ज्योतिष्यशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र, मंत्रविद्या, धनुर्विद्या, नृत्य गायानादी विविध कला यासारखे महत्वाचे विषय अंतर्भूत होते व या विद्यापीठातही सुसज्ज असे ग्रंथालय होते.

तक्षशिला :

तक्षशिला हे भारतातील सर्वात प्राचीन विद्यापीठ होय. बौद्ध काळात तक्षशीला विद्यापीठ जागतिक किर्तीचे ज्ञानदानाचे केंद्र बनले होते. या विद्यापीठाचा कालखंड इ. स. पूर्व ८०० ते इ. स. ४०० असा आहे. तक्षशीला विद्यापीठात उच्च शिक्षणाची सर्व दालने सर्वांसाठी खुली होती. सर्व विषयांचे सम्यक ज्ञान देण्याच्या सर्व सोयी तक्षशीला विद्यापीठात उपलब्ध होत्या. येथील अभ्यासक्रमात एकूण १८ मुख्य विषय होते. तत्वज्ञान,

जाऊन त्याचे शतकानुशतके जतन केले जात होते. त्याकाळात जानाला मुखोद्गत करणारे ऋषीमुनी म्हणजे चालती बोलती ग्रंथालयेच होती. कारण त्या काळात छपाईचे तंत्रज्ञान अवगत नसल्याने ग्रंथ लिहिणे, नकलून घेणे फार कठीण काम होते. हे ज्ञान ग्रंथ किंवा पोथ्यांच्या स्वरूपात जतन केले जात होते. हे ग्रंथ जतन करण्याचे ठिकाणे म्हणजेच मठ, गुरुकुल आश्रम, देवस्थान, मंदिर व विद्यापीठे होय. म्हणजेच भारतीय ज्ञान परंपरा जतन, संवर्धन करण्याचे कार्य प्राचीन काळापासून ग्रंथालये करीत आहेत.

ग्रंथालयांचा इतिहास :

प्राचीन काळामध्ये ग्रंथालये अस्तित्वात होती परंतु ही ग्रंथालये धार्मिक स्थळांमध्ये स्थापन केली जात होती. कारण त्या काळात मंदिरे, मशिदी, बुद्धविहारे ही शिक्षण घेण्याची स्थळे होती. शिक्षण घेताना काही संदर्भाची आवश्यकता वाटल्यास येथे असलेल्या ग्रंथाचा आधार घेतला जाता असे. मध्ययुगीन काळात राजे राजवाडे, विद्वान, पंडित इ. चे खाजगी ग्रंथ असायचे व ते केवळ त्यांच्याचे उपयोगासाठी असत. सोळाव्या शतकात मोगल बादशहानी राजग्रंथालय स्थापन केले. ती सुद्धा सामान्य जनतेसाठी नव्हती. हळूहळू ब्रिटीश राजसत्तेची भारतात आपले पाळेमुळे घट्ट रोवायला सुरुवात झाली व ब्रिटीश राजसत्ता स्थापन झाल्यानंतर भारतीयांचा पाश्चात्य संस्कृतीतीशी संबंध आला. या संस्कृती मधून ज्या काही चांगल्या गोष्टी भारतीयांनी आत्मसात केल्या त्यामध्ये ग्रंथालयांच्या आधुनिकतेचा समावेश होतो. तो पर्यंत भारतीय ग्रंथालयाचे स्वरूप म्हणजे केवळ काही मर्यादित व्यक्तींच्या उपयोगासाठी जतन केलेला ग्रंथ संग्रह एवढेच होते. ब्रिटीश काळातच हे स्वरूप बदलण्यास प्रारंभ झाला. ब्रिटीशांनी देखील स्वतःच्या उपयोगासाठी सुशिक्षित भारतीयांच्या मदतीने नेटिव्ह जनरल ग्रंथालये स्थापन केली, वर्गणी देणाऱ्या व्यक्तींसाठीच ही ग्रंथालये खुली होती. या काळातील ग्रंथालय चळवळीच्या दृष्टीने सर्वात मोठी घटना म्हणजे बडोदा संस्थानातील ग्रंथालय चळवळ ही होय. बडोद्याच्या सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनी १९०७ मध्ये आपल्या संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले व त्यासाठी खेडोपाडी ग्रंथालयांची स्थापन करण्यासाठी आग्रह धरला. बॉर्न या पाश्चात्य ग्रंथपालाच्या मार्गदर्शनाखाली १९०६ ते १९११ या पाच वर्षांच्या कालावधीत बडोदे संस्थानात मध्यवर्ती सार्वजनिक ग्रंथालय तसेच जिल्हा, तालुका व ग्राम या पातळी वरील ग्रंथालये व फिरती ग्रंथालये अशी साखळीच तयार झाली.

प्राचीन भारतातील ग्रंथालये :

वैदिक काळापासून भारतामध्ये शिक्षणाला खूप महत्त्व देण्यात आले आहे. यामुळे त्या काळापासूनच गुरुकुल आणि आश्रमांचा रूपात शिक्षण केंद्र स्थापित केले जात होते. वैदिक काळानंतर ज्याप्रमाणे काळ बदलत गेला त्याप्रमाणे भारताची शिक्षण पद्धतीही अधिकच बदलत गेली. गुरुकुल आणि आश्रमांपासून सुरु झालेला

धर्मशास्त्र, व्याकरण, राज्यशास्त्र, युद्धशास्त्र, आयुर्वेद, ज्योतिष्यशास्त्र, वेद, वेदांगे, स्थापत्यकला, मूर्तिकला, गजविद्या, चित्रकला, नाणकशास्त्र इ. विषय येथे शिकविले जात. धर्म आणि तत्त्वज्ञान हे त्या काळचे महत्त्वाचे विषय होते. युद्धशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र आणि वैद्यकशास्त्र या विषयांसाठी विद्यापीठाची ख्याती होती. शिल्पकला आणि स्थापत्यकला यांचे तक्षशिलेत दिले जाणारे शिक्षण आजच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात दिल्या जाणाऱ्या विषयांशी मिळत-जुळते होते. या विद्याकेंद्रावर इराणी, ग्रीक, शक, कुशाण, हूण यांसारख्या परकियांनी सतत आघात करून ख्रिस्ताब्द ५०० च्या सुमारास हे विद्यापीठ नष्ट केले.

विक्रमशीला विद्यापीठ :

विक्रमशीला विद्यापीठाचा अभ्यासक्रम नालंदा विद्यापीठाप्रमाणे व्यापक स्वरूपाचा नव्हता. या विद्यापीठात केवळ बौद्ध धर्माच्या शिक्षणावर भर दिला जात होता. व्याकरण, तर्कशास्त्र, धर्मशास्त्र व धर्मतंत्र हेच येथील मुख्य विषय होते. व्याकरण, तर्कशास्त्र, धर्मशास्त्र व धर्मतंत्र हे येथील मुख्य विषय होते. नालंदाप्रमाणे येथेही सुसज्ज ग्रंथालय होते. इ. स. दहाव्या शतकात नालंदासकट सर्व विद्यापीठांना मागे टाकून आपले अग्रेसर स्थान प्रस्थापित केले. या विद्यापीठाचा देखील मुस्लिमांनी अत्यंत क्रौर्याने शेवट केला, सर्व इमारती जमीनदोस्त केल्या व ग्रंथालय देखील जाळून भस्मसात केले.

मध्ययुगीन ग्रंथालय :

मुस्लीम आक्रमणापूर्वी भारतात शिक्षणसंस्थांना राजाश्रय मिळत होता. अशा काही संस्थांमध्ये ग्रंथालये देखील अस्तित्वात होती. तेराव्या व चौदाव्या शतकात भारतात खिलजी व तुघलक या राजघराण्यांनी राज्य केले, प्रत्येक राजाने स्वतःचा ग्रंथासंग्रह आपल्या राजवाड्यातील एखाद्या दालनात संग्रहित केलेला असे. जलालउद्दीन सुलातांच्या कारकिर्दीत अमीर खुसरो हा विद्वान कवी दिल्लीच्या बादशहाच्या संग्रहाची व्यवस्था बघत असे. शेख निजामुद्दीन अवलिया याने देणग्या देऊन एक ग्रंथालय स्थापन केले होते. या ग्रंथालयात सर्वांना प्रवेश दिला जात होता. विद्वता व शिक्षण यासंबंधी आदर असणाऱ्या मोगल बादशहांनी स्वतःचे ग्रंथसंग्रह बाळगले होते. आपल्या ग्रंथालयात बसून बाबरने स्वतःच्या आठवणी लिहिल्या आहेत. हुमायून हा देखील साहित्यप्रेमी होता व त्याने आपले ग्रंथालय शेरशाहाच्या महालात थाटले होते. दिल्लीचे राजग्रंथालय आग्यास हलविण्याच्या कमी त्याने पुढाकार घेतला होता. ग्रंथालयाच्या बाबतीत अकबराने केले कार्य महनीय आहे. त्याने आपल्या ग्रंथसंग्रहालयात भर घातली एवढेच नव्हे तर राजधानीतील इतर ग्रंथालयांची व्यवस्था पाहण्यासाठी एक स्वतंत्र खाते निर्माण केले होते. मोगल काळातील ग्रंथालयांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याद्वारे शिक्षणास मिळालेली चालना होय. बाबरची मुलगी गुलबदन हिचे स्वतंत्र ग्रंथालय होते.

औरंगजेबाची मुलगी झेबनिसा हिचाही ग्रंथसंग्रह होता. अकबराने तर स्त्री शिक्षणास वाव मिळावा म्हणून फतेहपुर सिक्री येथे एक स्वतंत्र स्थापन केले होते. तंजावर येथील सरस्वती महाल ग्रंथालयाची स्थापना सतराव्या शतकात झाली. हे भारतात सध्या अस्तित्वात असलेले सर्वात प्राचीन ग्रंथालय होय. जगातील महत्वाच्या ग्रंथालयात याची गणना केली जाते. या ग्रंथालयाच्या संग्रहात नायक राजांनी रचलेले अनेक ग्रंथ आजही उपलब्ध आहेत. राजे सरफोजी यांनी या ग्रंथालयात तामीळ, संस्कृत, प्राकृत, मराठी व मोडी हस्तलिखितांचा व ग्रंथांचा अपूर्व असा ग्रंथासंग्रह त्यासोबतच इंग्रजी व फ्रेंच भाषेतील दुर्मिळ ग्रंथ आणि ग्रंथांच्या पहिल्या आवृत्त्याही त्यांनी जमा केल्या आहेत. हे ग्रंथालय सध्या तामिळनाडू सरकारच्या ताब्यात असून अनेक अभ्यासक या ग्रंथालयाचा लाभ घेत आहेत.

आधुनिक काळ :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षण संशोधन, तांत्रिक ज्ञान, औद्योगिक प्रगती इ. मिळाले. पंचवार्षिक योजनांद्वारे ग्रंथालयांना ग्रंथखरेदी व इमारती यांना अनुदान मिळू लागले. नवी विद्यापीठे, महाविद्यालये, संशोधन संस्था स्थापन झाल्या. व ग्रंथालये वाढू लागली. १९५२ मध्ये स्थापन झालेल्या विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडून मिळणाऱ्या अनुदानातून विद्यापीठ, महाविद्यालयीन व संशोधन ग्रंथालयांचे ग्रंथसंग्रह वाढले. आधुनिक भारतातील ग्रंथालयाच्या विकासात डॉ. रंगनाथान यांचे फार मोठे योगदान आहे. ज्या काळात भारतात ग्रंथालयांना फारसे महत्त्व नव्हते त्या काळात ज्ञानाची कवडे विनामुल्य खुली करण्याचा विचार सर्वप्रथम डॉ. रंगनाथान यांनीच रुजविला. विद्यापीठात काम करताना त्यांनी ग्रंथालय शास्त्राचा विकास केला. ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणाची सोय केली आणि भारतात शिक्षणाचा पाया घातला. मद्रास विद्यापीठात १९३१ मध्ये पहिल्या ग्रंथालय शास्त्राचा पदवी अभ्यासक्रम सुरु केला. वेगळ्या पद्धतीचा आणि दिशा देणारा अभ्यासक्रम त्यांनी तयार केला त्यामुळेच ग्रंथालय शास्त्राला शैक्षणिक क्षेत्रात महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

समारोप :

आधुनिक काळात मोठ्या प्रमाणावर विविध क्षेत्रात ग्रंथालये स्थापन झालेली आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आगमनाने, माहिती आणि ज्ञान केंद्रे म्हणून ग्रंथालयांच्या कक्षा विस्तारल्या आहेत. नवीन माहिती तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयाच्या पारंपारिक कार्यामध्ये परिवर्तन घडून आले आहे. लायब्ररीच्या वाचकांच्या सेवेतही महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने दुर्मिळ ग्रंथाचा, पोथ्यांचा, पुरातन दस्त ऐवाजांचे ऐतिहासिक मूल्य जपणे, त्यांचे जतन करणे सोयीचे होत आहे. काळाच्या बदलाप्रमाणे ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण करणेही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. डिजिटलायझेशन प्रक्रियेतून सर्व ग्रंथालये जोडली

गेली तर ग्रंथालयात उपलब्ध असणारया साधनसामुग्रीचा वापर एका क्लिकवर अभ्यासकाला, संशोधकला करणे सोयीचे होत आहे. भारतात ग्रंथालयांचा धार्मिक ग्रंथालयांपासून सुरु झालेला हा प्रवास सध्याच्या युगात व्हर्च्युअल ग्रंथालयांपर्यंत येऊन पोहोचला आहे. प्रत्येक राष्ट्राची एक स्वतःची संस्कृती असते, इतिहास असतो आणि त्या संस्कृतीचे, ज्ञानाचे जतन करून पुढच्या पिढीला ते सुपूर्त करायचे असते. ग्रंथालय प्राचीन असो वा आधुनिक, ज्ञान देणाऱ्या माहितीचे विविध स्वरूपात जतन करून आपल्या वाचकाला सेवा देण्याचे कार्य प्राचीन काळापासून अविरतपणे करित आहेत. म्हणजेच भारतीय ज्ञान परंपरा जतन, संवर्धन करण्याचे कार्य प्राचीन काळापासून ग्रंथालये करित आहेत.

संदर्भ :

१. <https://maharashtratimes.com/editorial/article/library/articleshow/>
२. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/40762/>
३. NB-11-12-8_dyangangotri%20(1).pdf
४. <https://school4-kimovsk.ru/mr/sociology/samye-znamenitye-biblioteki-mirovoi-istorii-istoriya/>
५. आचार्य, तीरमनवार, प्राचीन भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

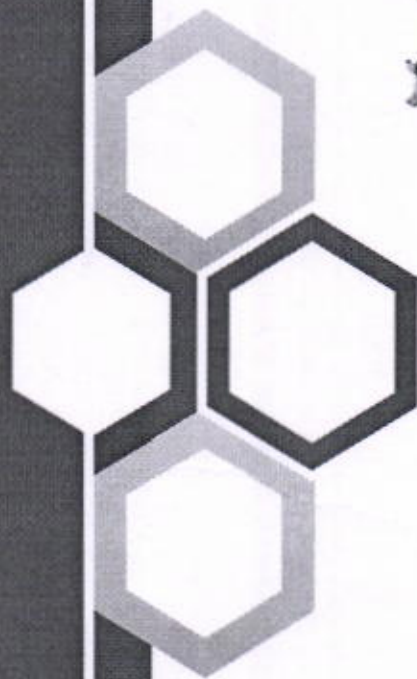
Special Issue : 1.2
January 2023
Vol. : IX

Interdisciplinary Peer Reviewed
Journal For Innovative Research
And Evaluation

Loknayak

ISSN (L) 2278 - 4284

Indian Knowledge
System : Concept,
Scope and Criticism

मराठी खंड ०१

91	कु. ममिक्षा माणिकराव घरेडे संत आणि सांगीतीक ज्ञान परंपरा कु. संध्या विनोद रोहणकर	536-541
92	भारतीय सांगीतीक ज्ञान परंपरेत गुरुकूल शिक्षण पद्धतीचे महत्व आणि वर्तमान पद्धतीमध्ये झालले बदल सुनिता वा. कुळसंगे	542-546
93	भारतीय ज्ञान परंपरेतील साहित्यिकांचे, विचारवंतांचे आणि समाज सुधारकांचे योगदान. प्रा. स्वाती लक्ष्मणराव भगत (मनवर)	547-551
94	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि ग्रंथालये : शिलालेख ते संगणक डॉ. शशिकांत व्ही. वामनखेडे	552-555
95	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि वैदिक तत्वज्ञान - विशेष संदर्भ : उपनिषदे डॉ. स्मिता म. जाधव(मोहोड)	556-562

भारतीय ज्ञान परंपरा आणि वैदिक तत्वज्ञान - विशेष संदर्भ : उपनिषदे

डॉ.स्मिता म.जाधव(मोहोड)

इतिहास विभाग प्रमुख

मो.न. ८२०८६५१५७

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुऱ्हा, जि.अमरावती

smitaganeshmohod15@gmail.com

बीजशब्द -

वेद, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, ज्ञानपरंपरा, भारत, साहित्य, तत्वज्ञान, सारस्वत, वैदिक, रुचा, सुक्ते, संहिता, आरण्यके, ब्राम्हणग्रंथ, उपनिषदे, आर्य, सिद्धांत आत्मोन्नती, ब्रम्ह, आत्मा, परब्रम्ह, तत्वचिंतन, यज्ञयाग जीवात्मा, परमात्मा, सृष्टी, परमात्मा.

प्रस्तावना-

भारत भूमी अनेक ऋषीमुनी, तत्ववेत्ते, संतमहात्मे, समाजसुधारक धर्मसुधारकांच्या पावन स्पर्शाने पुनीत झालेली ही भूमी आहे. ही भूमी सुवर्णभूमी तसेच तपोभूमी म्हणून ओळखली जाते. तत्वज्ञांची भूमी म्हणून प्रसिद्ध असणाऱ्या या देशात विविध प्रकारच्या तत्वज्ञानाची निर्मिती झाली त्यातीलच महत्वाचे तत्वज्ञान म्हणजे वैदिक तत्वज्ञान होय. वैदिक श्रुतीमध्ये अत्यंत महत्वाचे स्थान उपनिषदांना आहे. उपनिषदांचा नक्की काळ ठरविता येत नाही. पण ती ब्राम्हणग्रंथानंतरची असावीत. उपनिषद हा शब्द उप+नि+षद असा तयार झाला आहे. उप म्हणजे जवळ, नि म्हणजे खाली व षद म्हणजे बसणे. याचाच अर्थ असा की, शिक्षण घेताना गुरुच्या पायाजवळ बसून ज्ञान समजून घेणे होय. उपनिषदांचे स्वरूप हे प्रश्नोत्तर स्वरूप आहे. तो खऱ्याअर्थाने गुरु व शिष्य यांच्यातील संवाद आहे. शिष्याला जे अनेक तात्त्विक प्रश्न गहन आणि गूढ वाटत होते व त्याला ते अनाकलनीय होते की, त्याच्या त्या प्रश्नांना तात्त्विक अधिष्ठान होते. ते प्रश्न त्याने गुरूला विचारावे आणि गुरूने शिष्याला पडलेल्या प्रश्नाची अत्यंत सध्या व सोप्या पद्धतीने उकल करायची. आणि गुरु शिष्याच्या प्रश्नोत्तरी तत्व मंथनातून जे नवनीत बाहेर आले ते नवनीत म्हणजे उपनिषदे होय. आणि म्हणूनच ते भारतातील गुरु शिष्य परंपरेचे आदर्श उदाहरण आहे. विविध दृष्टांत, रूपक आणि उदाहरणाद्वारे विविध बाबींचे स्पष्टीकरण उपनिषदांनी केलेले आहे. यज्ञ आणि ईश्वर यांचेपेक्षा आत्मविकासाला उपनिषदांनी प्राधान्य दिले. विविध दार्शनिक विचारांची चर्चा उपनिषदांमध्ये आहे. भगवद्गीता ही तर सर्व उपनिषदांचे सार आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा विषय उपनिषदीय तत्वज्ञान आहे.

प्राचीन भारतीय संस्कृतीही भारत देशाला लाभलेली सर्वात मोठी देणगी आहे. अनेक ऋषीमुनी, तत्ववेत्ते, संतमहात्मे, समाजसुधारक व धर्मसुधारक यांच्या पावन स्पर्शाने पुनीत झालेली ही भूमी सुवर्णभूमी तसेच तपोभूमी म्हणून ओळखली जाते. ज्ञान, विज्ञान तंत्रज्ञान, विविध प्रकारच्या कला. साहित्य

गणित खगोलशास्त्र, ज्योतिष्यशास्त्र, भाषाशास्त्र, व्याकरण तसेच अनेक शास्त्रांचा उदय, उत्कर्ष व विकास भारताने प्राचीन काळापासूनच साधला आहे. या भारतवर्षाचे महत्व स्वदेशी विद्वानांनीच नव्हे तर परदेशी विद्वानांनी सुद्धा मान्य केले आहे.

*"अत्रापि भारतं श्रेष्ठ जम्बुद्वीपे महामुने !
यतो हि कर्मभूरेषा यतोऽन्या भोगभूमयः
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रेरपि सत्तमः
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्य पुण्यसंचयात !
गायन्ति देवाः किल गीतकानि,
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे !
स्वर्गपिर्गास्पदहेतुभूते
भवन्ति भुयःपुरुष मनुष्याः"*

या संस्कृत ओळींचा अर्थ असा की, "जम्बूद्वीप मध्ये भारत श्रेष्ठ आहे कारण ही कर्मभूमी आहे अन्य प्रदेश भोगभूमी आहे हजारो लाखो जन्म धारण केल्यानंतर मनुष्य भारतात जन्म घेतो. देवतासुद्धा येथे जन्म घेण्यास उत्सुक असतात. भारतात जन्म घेतल्यास स्वर्ग आणि मोक्ष या दोहोंची प्राप्ती होते. जे लोक भारतात जन्म घेऊन निवास करतात ते धन्य आहेत." मर्यादा पुरुषोत्तम प्रभू श्रीरामांना ही भूमी तर आहे. भारत हा ज्ञानाचा महास्रोत आहे या विधानाचे स्पष्टीकरण करताना विल ह्युरांट लिहितात की, "India is the motherland of our race and sanskrit the mother of europien languages .she was the mother of our philosophy...of our mathematicsof theideals embodied in christianty...of self government and democracy. Mother India in many ways the mother of us all."

भारतीय तत्वज्ञानाच्या आद्यतम व समृद्ध परंपरेची सुरुवात संस्कृत भाषेतील आर्यांच्या वैदिक साहित्यापासून होते. भारतातील पहिले वाचता येणारे साहित्य वेद होय. तात्पर्य, (फार पूर्वीपासून भारतात लेखन बचनाच महत्व होत. हरप्पा संस्कृतीची जी अनेक नगरे आढळलीत तेथे ज्या मुद्रां आढळल्यात त्यात हरप्पन लिपीत लिहिलेले आढळले ते समाधानकारकरित्या वाचता आले नाहीजर ही लिपी पूर्णतः अवगत झाली तर ज्ञानाचे समृद्ध दालन आपल्यासमोर असेल. यात यत्किंचितही शंका नाही.) तद्वता भारतीय साहित्यरूपी तत्वज्ञानाचा पहिला अविष्कार वेद साहित्य ठरेल.

वैदिक साहित्य आणि तत्वज्ञान -

वैदिक संस्कृतीही वेद नामक ज्ञानस्रोतावर आधारलेली आहे. ती कोण्या एका व्यक्तीच्या महात्म्यावर वा अस्तिवावर अवलंबून नाही. म्हणजेच ती तत्वज्ञानमूलक संस्कृती आहे. वेद हा शब्द विद या शब्दधातूपासून तयार झाला आहे. विद म्हणजे जाणने म्हणजे ज्ञान प्राप्त करणे त्यावरून वेद हा शब्द तयार झाला. वेद म्हणजे ज्ञान म्हणूनच ही ज्ञानमूलक संस्कृती आहे. ही संस्कृती भारतातील अनेक धर्म आणि त्याच्या तत्वज्ञानाचा स्रोत आहे. याचे विवेचन करताना पू. ना. ओक लिहितात, भारतीय वैदिक संस्कृतीच्या अनेक उपपंथाचे वैशिष्ट्य हे आहे की, त्या सर्व बुद्धिजन्य ज्ञानावर अवलंबून आहे. अन्य धर्मासारखे दंडेली, प्रलोभने व लबाड्या यावर ते विसंबलेले नाही उदा. बौद्ध पंथ, बौद्ध हे नावच बुद्धी जागृतीचे स्रोतक आहे. जैन पंथही ज्ञानाधीष्ठीत आहे कारण जीन अथवा जैन हे ज्ञानी अशा शब्दाचे अर्थ आहेत.

वैदिक साहित्य रचण्यास साधारणतः १५०० वर्षांचा कालावधी लागला. असे विद्वानांचे मत आहे. संपूर्ण वैदिक साहित्याला चार श्रेणीत विभागल्या जाते.

१) चार वेद (संहिता)

२) ब्राम्हणग्रंथ

३) आरण्यके

४) उपनिषदे

यांना 'श्रुती' म्हणूनही ओळखले जाते. श्रुती म्हणजे ऐकलेले. मौखिक पद्धतीने एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे ज्ञान पोहचविल्या गेले कारण या काळात लेखनपद्धती उदयास आली नव्हती. म्हणजेच परमेश्वराची वाणी जी ऋषीमुनींनी ऐकली व शिष्यांनी तिला प्रसारित केले.

तर वेदांग, षड्दर्शने, पुराणे, उपवेद, रामायण, महाभारत, गीता यांना स्मृतिग्रंथ असे म्हणतात. स्मृती म्हणजे स्मरण केलेले. स्मृतीची निर्मिती मानवाने केली.

श्रुती आणि स्मृती यात 'श्रुती' ग्रंथांना परंपरेनुसार श्रेष्ठत्व देण्यात आले आहे. कारण 'श्रुती' या परमेश्वर निर्मित आहे असे समजल्या जाते.

ऋग्वेद हा भारतातील सर्वात प्राचीन व संस्कृत वाङ्मयातील पहिला ग्रंथ आहे. या संहितेत १०५५२ ऋचा असून १०२८ सूक्ते आहेत व त्यांची विभागणी १० मंडलात करण्यात आली आहे. या सर्वांमधून सुख समृद्धी, संपत्ती, संतती, दीर्घायुष्य, गोवर्धनवृद्धी परमेश्वराची स्तुती केलेली आहे. आर्यांचे प्रारंभिक काळातील संघर्षमय जीवन, निसर्ग, हवामान याची माहिती यातून मिळते.

तर, आर्यांच्या उत्तर वैदिक कालीन जीवनाची माहिती यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद यातून कळते. यापैकी यजुर्वेद हा 'यज्ञांचा वेद' म्हणून ओळखला जातो. त्याच्या सात संहितांची विभागणी शुक्ल यजुर्वेद आणि कृष्ण यजुर्वेद अशी करण्यात आली आहे. सामवेद हा गायनाचा वेद आहे. यात यज्ञांच्या वेळी गावयाच्या ऋचांचा संग्रह आहे. तर अथर्ववेदाचे स्वरूप एखाद्या विश्वकोशाप्रमाणे आहे.

वेदांशी संबंधित अनेक ब्राम्हणग्रंथांपैकी ऋग्वेदाशी संबंधित ऐतरेय, कौषीतकी, ब्राम्हणग्रंथ यजुर्वेदाशी संबंधित 'तैत्तरीय', 'शतपथ' हे ब्राम्हणग्रंथ, सामवेदाशी 'तांड्य' व 'जैमिनीय' आणि अथर्ववेदाशी संबंधित 'गोपथ' ब्राम्हणग्रंथ आहेत. वेदांचा अर्थ सुगम पद्धतीने समजावा यासाठी ब्राम्हणग्रंथांची निर्मिती करण्यात आली. ब्राम्हण ग्रंथानंतर आरण्यकांची रचना करण्यात आली. हे ग्रंथ अरण्यात रचण्यात आले. यात आत्मा परमात्मा, संसार मनुष्यया संदर्भातील ऋषीमुनींनी दिलेले ज्ञान आहे आणि म्हणूनच तो ज्ञानाचा खजिना आहे.

औपनिषदीय (वेदान्त) तत्वज्ञान-

श्रुतीमध्ये अत्यंत महत्वाचे स्थान उपनिषदांना आहे. उपनिषदांचा नक्की काळ ठरविता येत नाही. पण ती ब्राम्हणग्रंथानंतरची असावीत. 'उपनिषद' हा शब्द उप+नि+षद असा तयार झाला आहे. 'उप' म्हणजे जवळ, 'नि' म्हणजे खाली व षद म्हणजे बसणे. याचाच अर्थ असा की, शिक्षण घेताना गुरुच्या

पायाजवळ बसणे आहे. उपनिषदांची सुरुवात कथाकथन पद्धतीने झाली आहे. उपनिषदांमधील गूढ ज्ञान जाहीररीत्या शिष्याला मिळत असे. एखाद्या बुद्धिमान व जिज्ञासू छात्राला हे ज्ञान खासगीत देत असत आणि म्हणूनच उपनिषदांना 'रहस्य' असे म्हटले आहे. उपनिषदांचे स्वरूप हे प्रश्नोत्तर स्वरूप आहे. तो गुरु व शिष्य यांच्यातील संवाद आहे. शिष्याला जे अनेक प्रश्न गहन आणि गूढ वाटत होते व त्याला ते अनाकलनीय होते की, त्याच्या त्या प्रश्नांना तात्त्विक अधिष्ठान होते. ते प्रश्न त्याने गुरूला विचारावे आणि गुरूने शिष्याला पडलेल्या प्रश्नाची अत्यंत साध्या व सौम्या पद्धतीने उकल करायची. आणि गुरु शिष्याच्या प्रश्नोत्तरी तद्रवमंथनातून विचारांचे जे नवनीत बाहेर आले ते नवनीत म्हणजे उपनिषदे होय. आणि म्हणूनच ते भारतातील गुरु शिष्य परंपरेचे आदर्श उदाहरण आहे. विविध दृष्टांत, रूपक आणि उदाहरणाद्वारे विविध बाबींचे स्पष्टीकरण उपनिषदांनी केलेले आहे. यज्ञ आणि ईश्वर यांचेपेक्षा आत्मविकासाला उपनिषदांनी प्राधान्य दिले. विश्व म्हणजे काय? विश्वाची उत्पत्ती कशी झाली? ब्रम्ह म्हणजे काय? ब्रम्हप्राप्ती काय करावे? आत्मा म्हणजे काय? परमात्मा कोण? आत्मा व परमात्मा यांचा सहसंबंध काय? सृष्टीची निर्मिती कशी झाली? सृष्टीचा निर्माता कोण? कर्म म्हणजे काय? जीवन व मृत्यू म्हणजे काय? मोक्ष म्हणजे काय? पंचमहाभूते कशाला म्हणावे? अशा विविध सध्या वाटणाऱ्या परंतु दार्शनिक विचारांची चर्चा उपनिषदांमध्ये आहे आर्यांना नैसर्गिक शक्तीबद्दल फार मोठे कुतूहल होते. त्याही प्रश्नांची समर्पक उत्तरे यात आहेत. संपूर्ण वैदिक ज्ञानाचा अंतिम निष्कर्ष उपनिषदांमध्ये येतो म्हणून त्यांना 'वेदान्त' असेही म्हणतात.

उपनिषदे १०८ प्रकारची आहेत. पण त्यापैकी १२ उपनिषदे महत्वाची मानली जातात. १) ईश २) केन ३) कठ ४) प्रश्न ५) मुंडक ६) मांडुक्य ७) तैत्तरीय ८) छांदोग्य ९) बृहदारण्यक १०) ऐतरेय ११) स्वैतास्वार १२) कौशितकी

वरील सर्व उपनिषदांमध्ये तर्कशुद्ध, यथार्थ, बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारविनिमयाचे खरे प्रतिबिंब उमटले आहे. आणि म्हणूनच त्यांना वैदिक ज्ञानाचा मुकुटमणी असे संबोधिले जाते. संस्कृत भाषेतून लिहिण्यात आलेल्या उपनिषदांमध्ये आपले बहुमूल्य विचार आध्यात्मिकता, उन्नती दृगोच्चर झाली आहे. आणि म्हणूनच स्वामी विवेकानंद, रामतीर्थ, महर्षी अरविंद, रवींद्रनाथ टागोर, स्वामी दयानंद सरस्वती आणि राधाकृष्णन या आधुनिक काळातील विद्वानांच्या तत्वचिंतनाचा विषय उपनिषदे आहेत. त्यांच्या मते भारतीय तत्वज्ञानातील असा आदर्श नसेल ज्याची माहिती उपनिषदांमध्ये तसेल. डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात की, उपनिषद भारतीय अध्यात्मशास्त्र के दैदिप्यमान रत्न है! तर श्री शंकराचार्यांनी अविद्येचा नाश करणारी विद्या असा उपनिषदांचा अर्थ लावला आहे.

काही उपनिषदे पद्यात्मक आहेत तर काही गद्यात्मक आहेत. वेदांशी संबंधित उपनिषदे खालीलप्रमाणे आहेत.

ऋग्वेद - ऐतरेय व कौशितकी

यजुर्वेद - तैत्तरेय, कठोपनिषद श्वेत्तर, बृहदारण्यक

सामवेद - छांदोग्य, केन

अथर्ववेद - प्रश्न, मुंडक, मांडुक्य

बरील उपनिषदे हा भारतीय तत्वज्ञानी केलेला तत्वज्ञानाचा उत्कृष्ट अविष्कार आहे. त्यात आत्मोन्नतीबरोबरच समाजोन्नती, राष्ट्रोन्नती करिता लागणारे मार्गदर्शन आणि आत्मानुभूतीचे तत्वज्ञान आहे. एखाद्या देवतेची पूजा किंवा धर्माचा उपदेश यात येत नाही.

उपनिषदांनी धर्मातील बाह्य अवडंबर, कर्मकांड, मंत्रतंत्रावरील वाढता विश्वास यांना अमान्यता दर्शविली. ऐहिक सुखोपभोग आणि मृत्यूनंतर यमलोकी सुख मिळावे याकरिता यज्ञयाग करावे यास अमान्यता दर्शवली. यज्ञ म्हणजे बळकटी नसलेल्या नौका आहेत अशी शिकवण दिली.

जीवात्मा व परमात्मा यांचे ऐक्य हा उपनिषदांनी मांडलेला महत्वाचा सिद्धांत आहे. जीवात्म्याने आपल्या यथार्थ ज्ञानाच्या बळावर परमात्म्याशी ऐक्य साधावे आणि या नश्वर देहातून मुक्त व्हावे. हे सर्व जग ब्रम्हमय आहे. हेच ब्रम्ह सत्य आहे, तोच आत्मा आहे. तत्वमसि - ब्रम्हा तूच आहे. अहं ब्रम्हास्मि - मी ब्रम्ह आहे. आत्मज्ञान झालेल्या व्यक्तीला झालेली हे सर्वज्ञान प्राप्त झाले की, सृष्टीचे कारक जे आहे त्याचाच मी अंश आहे तत्वतः तो आणि मी निराळे नसून एकच आहोत. आत्मा नित्य आहे, तो अशरीरी आहे अणूपेक्षाही लहान आणि मोठ्याहून मोठा आहे.

उपनिषदांनी मांडलेला 'संसार सिद्धांत' म्हणजे पुनर्जन्म किंवा जन्मांतर. आपली कर्म ही पुनर्जन्माला कारणीभूत असतात आपल्या कर्मांच्या योगाने पुनर्जन्म प्राप्ती होते. हाच कर्मसिद्धांत पुढे भगवान गौतम बुद्धांनी मांडला गीतेमध्ये सुद्धा भगवान श्रीकृष्णांनी 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या श्लोकातून कर्मांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

श्वेताश्वतर या उत्तरकालीन उपनिषदामध्ये सर्व जग माया असून ब्रम्ह मायीन आहे व त्याने माया उत्पन्न केली आहे.

बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये,

'असतो म सद्गमय, तमसो म ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा अमृतगमय'

असा सुंदर विचार आला आहे. नव्हे ते जीवनानुभूतीचे सारभूत तत्व आहे. मुंडक उपनिषदातील 'सत्यमेव जयते' हे घोषवाक्य तर प्राचीन तत्वज्ञानाचा अमूल्य ठेवा आहे. आपले राष्ट्रीय प्रतिक अशोक स्तंभाच्या खाली हे घोषवाक्य लिहिलेले आहे. इतकेच नव्हे तर स्वातंत्र्यानंतर भारत शासनाने या वाक्याला राष्ट्रीय ब्रीदवाक्य म्हणून स्वीकारले आहे. नेहमी सत्याचाच विजय होतो हा सुंदर विचार उपनिषदांनी दिलेला आहे. उपनिषदांच्या तत्वज्ञानानुसार मोक्षाची प्राप्ती होते. उपनिषदानुसार जल, अग्नी, वायू, पृथ्वी आणि आकाश या पंचमहाभूतांनी सृष्टीची निर्मिती झाली आहे. श्री. रामानुज तिवारी वैदिक संस्कृती और संस्कृत साहित्य का इतिहास, या ग्रंथात लिहितात की, वेदो के तार्किक और वैज्ञानिक चिंतन तथा कर्मकांड के व्यावहारिक युग के बाद आध्यात्मिक चिंतन के युग का सूत्रपात उपनिषदो ने हि किया और बताया कि सारे सृष्टी प्रपंच और दृश्य जगत के पीछे एक आध्यात्मिक रहस्यमय सत्ता है और वही चरम सत्य ही उपनिषदो ने उसे ब्रम्ह नाम दिया और वेदो से भी अधिक वेदान्त के अध्यात्म का प्रभाव विश्व पार पडा !

आत्मा हा सर्व विश्वाच्या चेतनेचे कारण आहे. मनुष्याचे अंतिम ध्येय आनंदजागृती आहे परब्रम्ह हे अंतिम सत्य असून त्याचे वर्णन शक्य नाही. मानवाची सर्व दुःखः व यातना अज्ञानामुळे आहे. ज्ञानामुळे शोक तारता येतो. असे व्यक्तीतील अंतिम सनातन एकमेव सत्य आत्मन आहे आत्मा अविनाशी व चिरंतन आहे तो जागृत स्वप्नावस्थेत आणि गाढ झोपेत सदासर्वदा व्यापुन उरलेला आहे. आत्म्याचे अशरीरत्व कठोपनिषदामध्ये सांगितलेले आहे. आत्मा नित्य आहे, तो अशरीरी आहे अणूपेक्षाही लहान आणि मोठ्याहून मोठा आहे.

"इंद्रियेभ्य पार ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः

मनसस्तु पार बुद्धियो बुद्धेः परतस्तु सः"

याचा अर्थ असा की, आपल्या इच्छा व त्यांचे नियमन मन करते मनाचे नियमन मष्तिष्क करते मष्तिष्क नियमन करणारी अदृश्य शक्ती आहे. तिचा शोध उपनिषदांचा विषय आहे. भारतीय दार्शनिकांच्या चिंतनातून बाहेर आलेले नवनीत उपनिषदे आहेत तर गीता उपनिषदांच्या चिंतनातून बाहेर आलेले नवनीत आहे. सगळ्या उपनिषदांचा सार गीतेत व्यक्त झाला आहे.

"सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः

पार्थो बत्स सुधार्भोक्ता दुग्ध गीतामृत महत"

भगवान श्रीकृष्ण यांनी सर्व उपनिषदीय तत्त्वज्ञानाला गीतेत स्थान दिले आहे.

संपूर्ण विश्वात या 'वेदान्त' तत्त्वज्ञानाने वैदिक धर्म, तत्त्वज्ञान आणि भारतीय संस्कृतीबद्दल अभूतपूर्व रुची निर्माण केलेली आहे. मनुष्य आपल्या जीवनव्यवसायात संलग्न राहून सुद्धा उपनिषदांचा आदर्शाला धरून जीवन कटू शकतो. आणि त्यावर निर्भर राहून सुख समाधान आणि शांती प्राप्त करू शकतो त्याबाबत शोपेनहावर लिहितात की, 'उपनिषदातील तत्त्वज्ञाना विषयी माझ्या मनात इतका आदर उत्पन्न झाला की, त्याने माझ्या मनाला कायमची शांती प्राप्त झाली. तीच शांती माझ्या मृत्यू पर्यंत राहिल.'

ज्या कोणाला स्वयंअध्ययन करावयाचे असेल त्याने उपनिषदांचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे. अनेक भाषांमध्ये आज उपनिषदांचा अनुवाद झाला आहे इ.स. १५५६ मध्ये मुघल सम्राट शहाजहानचा मुलगा दारा शुकोव्हयाने उपनिषदांना हिंदू पंडितांकडून अनुवादित केले. १७७५ मध्ये उर्दू भाषेतील उपनिषदांचे आन्केतील दुपेरा याने लॅटीनमध्ये भाषांतर केले. त्याचाच अभ्यास करून शापेन हावर याने त्याचा प्रसार युरोप खंडात केला. प्रसिद्ध जर्मन विचारवंत मॅक्समुल्लर, शोपेन हावर आणि डायसन हे उपनिषदांचे गाढे अभ्यासक आहेत. संदर्भ - केतकर ज्ञानकोश

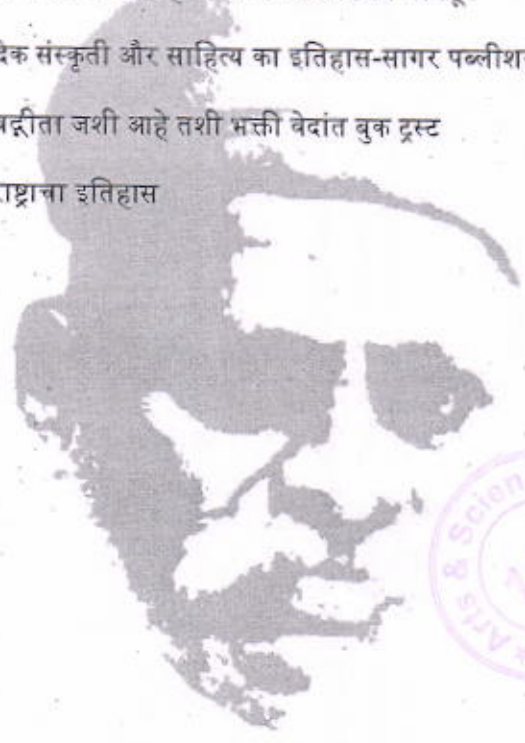
अशा प्रकारे विविध जीवनविषयक तत्त्वज्ञान उपनिषदांतून व्यक्त होते. आणि म्हणूनच उपनिषदे ही भारतीय तत्त्वज्ञानाचा एक अविष्कार आहे. उपनिषदांचे महत्व विषद करताना प्रसिद्ध जर्मन विचारवंत शोपेन हावर म्हणतात, "सारे संसार मी ऐसा कोई भी स्वाध्याय नाही है जो उपनिषदो के समान उपयोगी और उन्नती कि और ले जानेवाला हो! वे उच्चतमबुद्धी कि उपज है! अंततोगत्वा एक दिन ऐसा होना ही है की यह जनता का धर्म होगा!"⁴ यावरून उपनिषदांचे महत्व सिद्ध होते.

संदर्भ टीपा

- १) रामानुज तिवारी - वैदिक संस्कृती और संस्कृत साहित्य का इतिहास पृ. ८१
- २) विल ड्युरांट- The Story of civilization
- ३) पू. ना. ओक- हिंदू विश्वराष्ट्राचा इतिहास पृ. क्र. १६५
- ४) रामानुज तिवारी - वैदिक संस्कृती और संस्कृत साहित्य का इतिहास पृ. १२

संदर्भ ग्रंथ

- १) डॉ. प्रभाकर गद्रे- प्राचीन भारताचा इतिहास श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर
- २) रामानुज तिवारी - वैदिक संस्कृती और साहित्य का इतिहास-सागर पब्लिशर जयपूर
- ३) स्वामी प्रभूपाद - भगवद्गीता जशी आहे तशी भक्ती वेदांत बुक ट्रस्ट
- ४) पू. ना. ओक- हिंदू विश्वराष्ट्राचा इतिहास

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

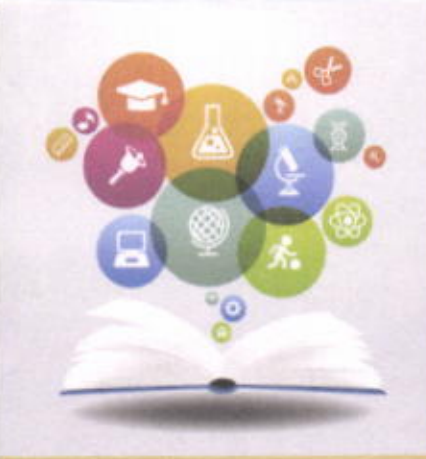
B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February-23

(CCCXCVI) 396

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:

Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal,
Arts & Science College
Kurha

Geographical Study Primary Health Centres In Yavatmal District**Prof.Dr. Kishor Marotrao Taksande**

Associate Professor, Arts and Science College, Kurha.

INDRODUCTION:- Health planning is desirable to meet the health needs and demands of the people. Health has been declared as the fundamental right of an individual and the states have been assigned the responsibility for the health of their people. So the central and state governments in India are trying to expand and improve their health care services. However, there is a great rift between the required and available health care facilities in rural and tribal areas. The central government established a norm for the set-up of primary health centers to provide medical facilities to large number of people. The health planners in India think primary health centers and sub centres as the proper infrastructure to provide health service to the rural and tribal population. The present study aims to study the primary health care facilities i.e. primary health centres and centres in the Yavatmal district. According to the government norms the health service centres are not found in the district. The primary health care infrastructure provides the first level contact between the population and health care providers. A primary health care service centre is an important concern for the increasingly growing population in the rural and tribal area. The health services is directly concerned with human beings. The central government established norms for the set-up of primary health centres to provide medical facilities to large number of people. The health planners in India think that primary health centres and sub centres are the proper infrastructure to provide health services to the rural and tribal population. According to national health plan every primary health centres is expected to provide health care services to population of 20,000 and one sub-centres for every 3000 population in the tribal area.

STUDY REGION:- Yavatmal district has been selected for present study. Yavatmal district lies in the southwestern part of the Wardha-Penganga plain. Yavatmal district lies between latitudes 19° 26' N and 20° 42' N and longitudes between 77° 18' E and 79° 9' E. Yavatmal district occupies an area of 13582 sq. km, which is 4.41 percent of the total geographical area of the state. Among the 36 districts of the state, Yavatmal is the 6th largest district in terms of area. Out of 13582 sq. km area comes under rural and 621 sq. km comes under urban area. It is surrounded by Amravati and Wardha District to the north, Chandrapur District to the east Telangana State and Nanded District to the south and Hingoli and Washim Districts to the west. The District has a population of 27,72,348 persons according to 2011 Census. Male population of dist is the 1419965 (51.22%) and Female population of dist is the 1352383 (48.78). District population constitutes 2.47 percent of the total population of the State. The density of population is 204 persons per Sq. km. In this district 66 primary health centres and 444 sub primary health centres provide medical facilities to for this population.

OBJECTIVES:-

- 1) To find out the health care services and their adequacy and inadequacy.
- 2) To assess the relationship between the distribution of population and availability of health facilities.

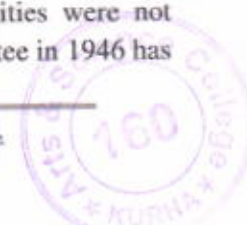
HYPOTHESIS:- According to the population norms health care facilities are inadequately available in the study area.

DATABASE AND METHODOLOGY:-

The present paper is based on secondary data. The secondary data is collected from District health office, Taluka health office. Population data is collected from census report of the year 2011. Projected population is calculated on the basis of 2011 data. The ratio of primary health centre and total population is calculated by following formula

$$\text{Ratio} = \frac{\text{Total population}}{\text{Number of primary health centres}}$$

PRIMARY HEALTH CENTRES:- Primary Health centers were started in all states and union territories of India, mainly to meet medical needs of the areas where medical facilities were not available. So the concept of primary health centre is not new to India. The Bhole committee in 1946 has

proposed a concept of primary health centre as a basic health unit to provide as possible and integrated curative and preventive health-care to the tribal people with emphasis on preventive and primitive aspects of health care. Primary Health Centers is expected to provide both preventive and curative health and family welfare services. It includes delivery of RCH services like antenatal care and immunization. In addition, in-patients and out-patients services are also provided. PHC's normally serve a population of approximately 30,000 in the plain areas and 20,000 in the Hilly and Tribal area. It acts as referral units for six sub-centers that act as contact points between PHC and the community. The central Government established a norm for the set up of primary health centres to provide medical facilities to large number of people. The health planners in India think primary health centres and sub centres as the proper infrastructure to provide health service to the rural population.

TAHSILWISE RATIO OF PRIMARY HEALTH CENTRES AND POPULATION.

1. PRIMARY HEALTH CENTRES The study area Yavatmal District consists of 16 Tahsils and total 66 Primary Health Centers. The population of 30000 is decided for PHC in the plain region. According to 2011 census the ratio of the PHC's with the population is not appropriate in the region.

Table No. 1

Tahsilwise ratio of Primary health centres and population.

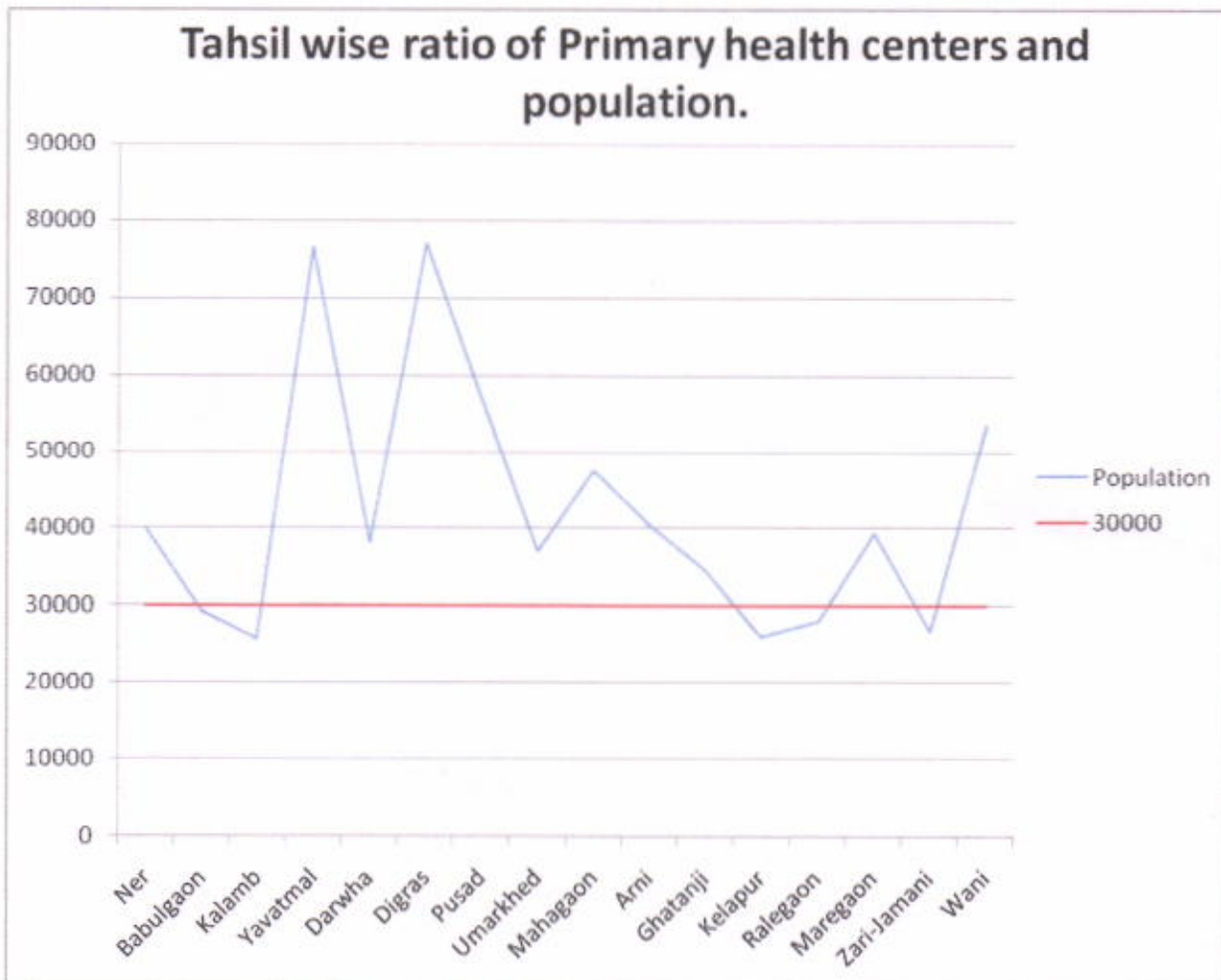
Sr. No.	Tahsil	Population	No. of PHC	PHC: Pop. Served 1:30000
1	Ner	120232	3	40077
2	Babulgaon	88173	3	29391
3	Kalamb	103024	4	25756
4	Yavatmal	382965	5	76593
5	Darwha	191103	5	38221
6	Digras	154122	2	77061
7	Pusad	341186	6	56864
8	Umarkhed	259357	7	37051
9	Mahagaon	190252	4	47563
10	Arni	161833	4	40458
11	Ghatanji	138587	4	34647
12	Kelapur	156783	6	26131
13	Ralegaon	112203	4	28051
14	Maregaon	78713	2	39357
15	Zari-Jamani	80147	3	26716

16	Wani	213668	4	53417
	Dist.	2772348	66	42005

Primary health centre are much less in number than the required for the population. Population served by per Primary health centre in Kalamb and Kelapur tahsil is lesser than the norms. But these talukas have much more population of scheduled caste population. In Zari Jamni ,Ralegaon and Babhulgaon it is equal to norms. While as it is much more than the norms in Ghatanji, Umarched, Darwha, Ner, Arni, Maregaon, Mahagaon, Wani, Pusad, Yavatmal and Digras tahsils. The PHCs in these eleven Tahsils are overburdend with work.

Above graph shows tahsilwise variations of ratio of primary health centre and total population. Kalamb and Kelapur are the tahsils which have maximum primary health centres comparing to total population.

On other hands tahsil like Ghatanji, Umarched, Darwha, Ner, Arni, Maregaon, Mahagaon, Wani, Pusad, Yavatmal and Digras shows less number of PHC compare to total population.

TAHSIL WISE EXISTING AND REQUIRED NUMBER OF PHCS IN 2011

According to the national health plan every primary health centre is expected to provide health care service to the population of 30,000 in plain areas. Applying this norm, about 92 primary health centers were necessary in 2011. But there were 66 primary health centers actually in operation.

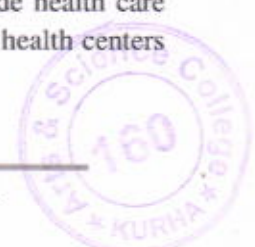

Table No.2

Tahsil wise existing and required number of PHCs in 2011

Sr. No.	Tahsil	Population 2011	No. of PHC 2011	PHC Requirement 2011
1	Ner	120232	3	4
2	Babulgaon	88173	3	3
3	Kalamb	103024	4	3
4	Yavatmal	382965	5	13
5	Darwha	191103	5	6
6	Digras	154122	2	5
7	Pusad	341186	6	11
8	Umarkhed	259357	7	9
9	Mahagaon	190252	4	6
10	Arni	161833	4	5
11	Ghatanji	138587	4	5
12	Kelapur	156783	6	5
13	Ralegaon	112203	4	4
14	Maregaon	78713	2	3
15	Zari-Jamani	80147	3	3
16	Wani	213668	4	7
	Dist.	2772348	66	92

As per this norm, the requirement of primary health centers in this area is not fulfilled. Considering the remoteness of the district, poverty, illiteracy and lack of transportation, 26 more primary health centers should have been established in 2011.

2. PRIMARY HEALTH SUB-CENTERS:-

The sub-centers is the Peripheral outpost of the existing health care delivery system in rural areas. They are being established on the basis of one sub-centre for every 5000 population in general and one for every 3000 population in hilly, tribal and backward areas. Each sub-centers in manned by one male and one female multipurpose health worker. At present the functions of a sub-centers are limited to mother and child health care, family planning and immunization.

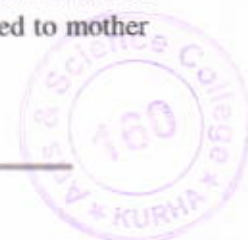

Table No. 3

Ratio of the Primary health Sub-centers and Population

Sr. No.	Tahsil	Population	No. of Sub-centers	Sub-centers pop.served 1:5000
1	Ner	120232	16	7515
2	Babulgaon	88173	22	4008
3	Kalamb	103024	28	3679
4	Yavatmal	382965	45	8510
5	Darwaha	191103	27	7078
6	Digras	154122	11	14011
7	Pusad	341186	47	7259
8	Umarkhed	259357	33	7859
9	Mahagaon	190252	24	7927
10	Arni	161833	28	5780
11	Ghatanji	138587	27	5133
12	Kelapur	156783	42	3733
13	Ralegaon	112203	30	3740
14	Maregaon	78713	18	4373
15	Zari-Jamani	80147	20	4007
16	Wani	213668	26	8218
	Dist.	2772348	444	6244

As per the 2011 census, even the sub-centers under the Primary health centers do not serve the population as per the norm. Sub-centers provide primary health service in the rural and tribal area. So these sub-centers play a very important role in provide health services. As per the governments norm one sub-centers is expected to serve 5000 population. Population served by per primary health sub-center in Kalamb, Kelapur, Ralegaon, Maregaon, Babhulgaon and Zari Jamani is lesser than the norms. While as it is much more than the norms in Ghatanji, Arni, Darwaha, Pusad, Ner, Umerkhed, Mahagaon, Wani, Yavatmal and Digras tahsils. The average population served by the sub-centers is 6406. It means every sub-centers is serving 1244 more population than the norm. And therefore, there are burden on health worker and doctors. Generally in the remote area of the district there is a great shortage of proper health care personnel.

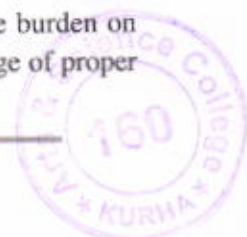

Table No.4

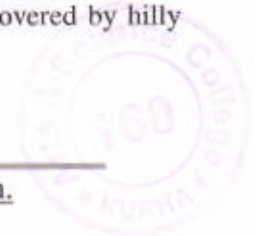
Tahsilwise existing and required number of PHSC in 2011

Sr. No.	Tahsil	Population	No. of Sub-centers 2011	Sub-center Requirement 2011
1	Ner	120232	16	24
2	Babulgaon	88173	22	18
3	Kalamb	103024	28	21
4	Yavatmal	382965	45	77
5	Darwaha	191103	27	38
6	Digras	154122	11	31
7	Pusad	341186	47	68
8	Umardhed	259357	33	52
9	Mahagaon	190252	24	38
10	Arni	161833	28	32
11	Ghatanji	138587	27	28
12	Kelapur	156783	42	31
13	Ralegaon	112203	30	22
14	Maregaon	78713	18	16
15	Zari-Jamani	80147	20	16
16	Wani	213668	26	43
	Dist.	2772348	444	554

Considering this norm and the growth rate of population about 554 primary health sub-centers are required but actually 444 sub-centers are in operation. It means 110 primary health sub-centers are required.

CONCLUSIONS:- There is great rift between the required and available health care facilities in the study area. As per the norm, the requirement of one primary health centers per 30000 population means the ratio between PHC and population must be 1: 30000.

1.As compare to above said ratio only Kalamb and Kelapur tahsil has higher ratio between PHC and total population i.e. 1:2576, & 1:26131 respectively. Because these two tahsils have covered by hilly area and they have more scheduled caste population than other tahsils.

2. In tahsil of Wani, Mahagaon, Umerkhed, Digras, Pusad and Yavatmal have very less ratio between primary health centers and total population. In Pusad tahsil only 6 primary health centers for 341186 of population and in Yavatmal tahsil only 5 primary health centers for 382965 of population.

3. The ratio of tahsils like Zari Jamani, Ralegaon and Babhulgaon have near to norms as census of 2011.

It is clear that there is necessity of introducing planning. The study proposes new health care facilities for growing population. The ratio of health care centers and population is not found as per the norms. The health service centers are very important for the people as per the health is concern. There are many problems in the health care services like less availability of medicine and beds, absence of doctors, nurses, ward boy. Overall the primary health service centers are not sufficient in the study area. So the people suffer from the health problems.

REFERENCES:-

1. Suryawanshi D.S. and Garud S.B., (2015) Micro level Planning for Health Service Centers in Nandurbar District of Maharashtra published in Maharashtra Bugolshatra Shanshodhan Patrika, Volume 32, p.n.17-22.
2. District census Handbooks of Yavatmal Districts, 2011 (C.D.)
3. Hazra Jayati (1994): "Health care planning in the developing world university of Calcutta", Calcutta.
4. Kamble N. D. (1984) "Rural Health": - Ashis publishing House, New Delhi.
5. Mishra R.P. (2007): - "Geography of Health" Concept publishing company, New Delhi.
6. Rais Akhtar (2004) "India Health Care Patterns and Planning" APH Publishing House, New Delhi.
7. Binod C. Agrawal (2009), Media for Health Planning, Programmes and Practice, Concept Publishing Company, New Delhi
8. Socio-Economic Review and statistical Abstracts of Yavatmal District 2011-12

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

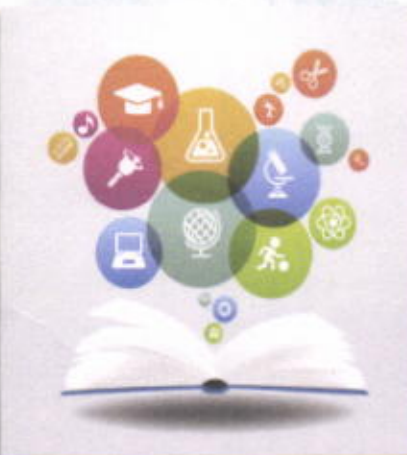
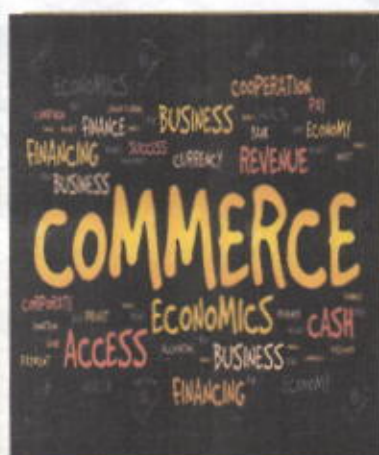
B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2023

(CDIII) 403

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:

Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal
Arts & Science College
Kurha

The Decadal And Rural- Urban Variations Of Sc And St Population In Yavatmal District (Maharashtra)**Prof.Dr. Kishor Marotrao Taksande**

Associate Professor, Arts and Science College, Kurha.

INTRODUCTION:

In the last decades, there has been continuous change in Scheduled Castes and Scheduled Tribes population in Yavatmal District. SC and ST mean such castes, races or tribes or parts of or groups within castes, races or tribes as are deemed under as per the Constitution of India since independence the Indian Government rehabilitated the Scheduled Castes and Scheduled Tribes population. The Government has made large-scale provisions of opportunities for social, cultural and educational up-lift meant of these castes. This social group is among the most subordinated and poorest in India. They are now participating in all activities. But these welfare programmers could yield to a very small segment of the society and after the independence, the socio-economic conditions of the rural SC and ST population is more or less. In this context present investigates is also useful for developmental planning of SC and ST population in Yavatmal District.

STUDY REGION:

Yavatmal district has been selected for present study. Yavatmal district lies in the southwestern part of the Wardha-Penganga plain. Yavatmal district lies between latitudes 19° 26' N and 20° 42' N and longitudes between 77° 18' E and 79° 9' E. Yavatmal district occupies an area of 13582 sq. km, which is 4.41 percent of the total geographical area of the state. Among the 36 districts of the state, Yavatmal is the 6th largest district in terms of area. Out of 13582 sq. km area comes under rural and 621 sq. km comes under urban area. It is surrounded by Amravati and Wardha District to the north, Chandrapur District to the east Telangana State and Nanded District to the south and Hingoli and Washim Districts to the west. The District has a population of 27,72,348 persons according to 2011 Census. Male population of dist is the 1419965 (51.22%) and Female population of dist is the 1352383 (48.78). District population constitutes 2.47 percent of the total population of the State.

As per 2011 census the SC population is 328518 and ST population is 514057, it means the proportion of SC population is 11.85 % and ST population is 18.54 % to the total population in the Yavatmal district.

OBJECTIVES:

- 1) To study the Rural Urban variations of SC and ST population in the study area.
- 2) To study the tahsil wise Growth rate of SC and ST population.
- 3) To analyse the changes in the decadal variations and the Growth rate of SC and ST Population from 2001-2011
- 4) To study the decadal variations of SC and ST population in the study area.

DATABASE AND METHODOLOGY

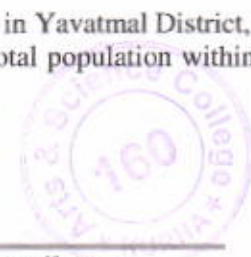
The present study is based on secondary data. The published sources would be used to show broad variation of SC and ST population at tahsil level in the Yavatmal district. The study may be carried out using following steps: 1) Understanding the decadal variations of SC and ST population in the decades 2001-2011. 2) The study of the rural-urban population of SC and ST in the year 2001 and 2011 in the Yavatmal district.

LIMITATION OF RESEARCH

Present research is limited to SC and ST population of Yavatmal district.

1) CHANGES IN SC AND ST POPULATION

Before understanding the decadal variations of SC and ST population in Yavatmal District, it is necessary to analyze the changes in proportion of SC and ST population to total population within the District.

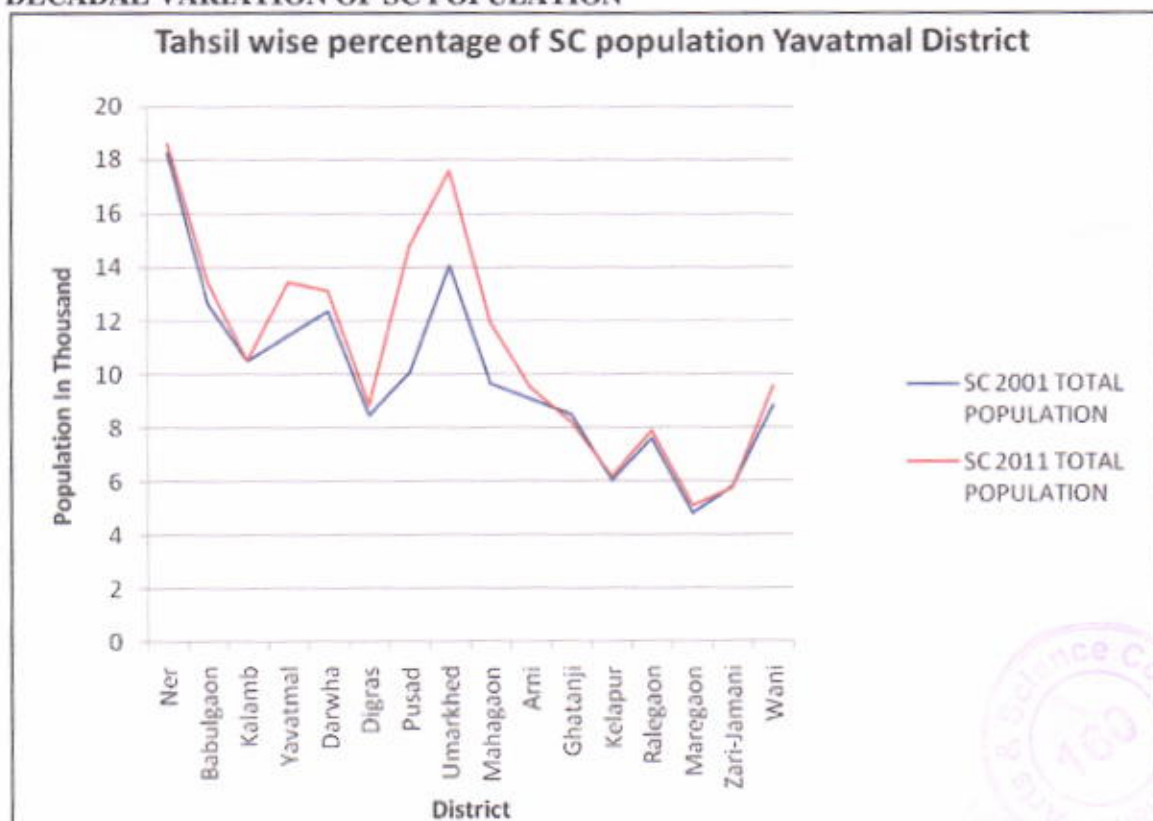

TableNo.1
Yavatmal District :Tahsil wise percentage of SC population to total population and its percentage in rural and urban area.

Sr.No	Tahsil	SC 2001			SC 2011		
		Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
1	Ner	18.25	100.00	0.00	18.58	85.31	14.69
2	Babulgaon	12.66	100.00	0.00	13.47	100	0
3	Kalamb	10.48	100.00	0.00	10.49	100	0
4	Yavatmal	11.43	38.58	61.42	13.45	28.38	71.62
5	Darwha	12.36	92.58	7.42	13.11	86.85	13.15
6	Digras	8.44	70.48	29.52	8.86	67.94	32.06
7	Pusad	10.06	73.74	26.26	14.83	77.94	22.06
8	Umarkhed	14.05	89.20	10.80	17.58	88.6	11.4
9	Mahagaon	9.66	100.00	0.00	11.93	100	0
10	Arni	9.06	100.00	0.00	9.53	100	0
11	Ghatanji	8.51	78.14	21.86	8.21	78.92	21.08
12	Kelapur	6.02	73.01	26.99	6.17	71.62	28.37
13	Ralegaon	7.59	100.00	0.00	7.9	100	0
14	Maregaon	4.80	100.00	0.00	5.09	100	0
15	Zari-Jamani	5.82	100.00	0.00	5.76	100	0
16	Wani	8.85	54.34	45.66	9.56	54.13	45.87
	Dist.	10.28	79.46	20.54	11.85	76.04	23.93

Source : District Census Handbook Yavatmal, 2001 and 2011

1) DECADAL VARIATION OF SC POPULATION

The Table No- 1 reveals that the proportion of scheduled caste is 11.85% as per 2011 statistics in the study area. In the study area Ner (18.58),Umarkhed, (17.58) Pusad, Darwha, Mahagaon, Babhulgaon, and Kalamb talukas have the highest proportion of SC population. Whereas in Maregaon, Zari Jamni and Ralegaon, the proportion of scheduled castes is less. Compared to 2001, there is a

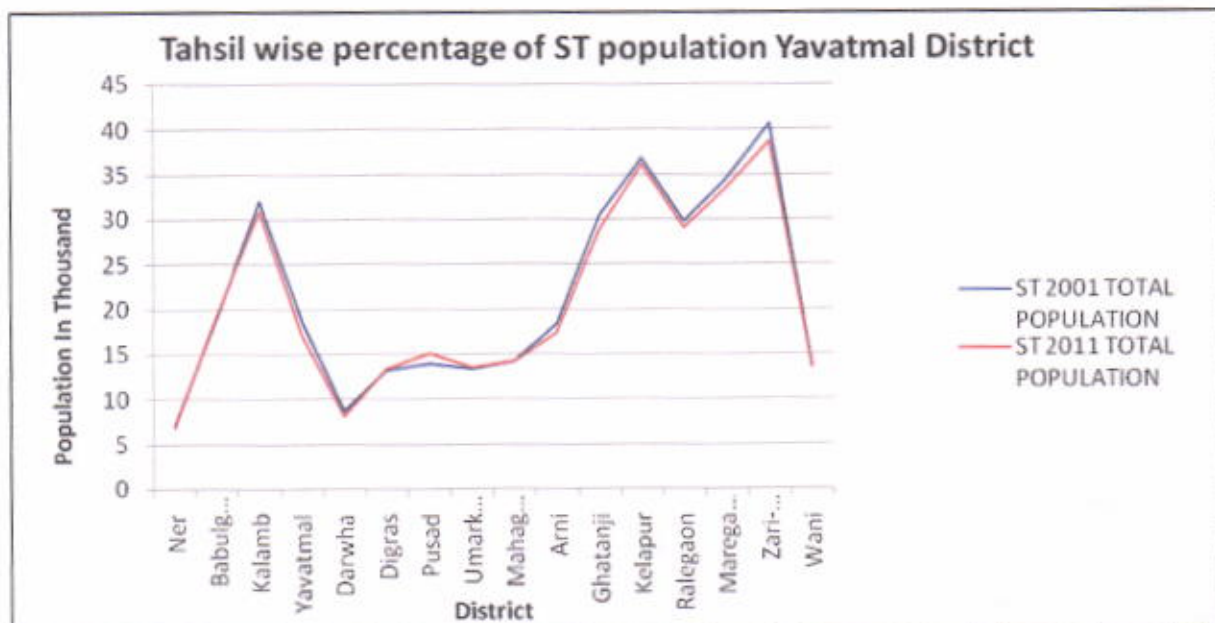

significant increase in the proportion of Scheduled Castes in 2011. The proportion of scheduled castes is highest in rural areas where 76.04% of the population lives in rural areas while 23.93% of the population lives in urban areas.

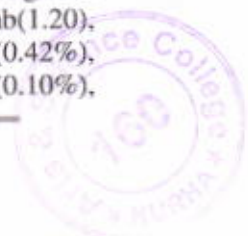
the years the proportion of SC population in the total population increased in decade of 2001- 2011 by 1.57 %.In Pusad taluka it increased about 4.77%. Only the tahsil of Zari Jamani and Ghatanji recorded negative change of total SC population. It decreased by 0.06 % and 0.30 % respectively. whereas, Ner (18.58),Umarkhed, (17.58) Pusad, Darwa, Mahagaon, Babhulgaon, and Kalamb increase in total SC population.

2) TEMPORAL VARIATION OF ST POPULATION Table No.2 Tahsil wise percentage of ST population to total population in Yavatmal District

Sr. No	Tahsil	ST 2001			ST 2011		
		Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
1	Ner	7.19	100.00	0.00	6.77	92.76	7.24
2	Babulgaon	19.10	100.00	0.00	19.21	100	0
3	Kalamb	32.08	100.00	0.00	30.88	100	0
4	Yavatmal	18.77	78.74	21.26	17.11	72.78	27.22
5	Darwaha	8.80	95.66	4.34	8.08	91.97	8.03
6	Digras	13.23	85.48	14.52	13.33	84.91	15.09
7	Pusad	14.01	92.78	7.22	14.97	92.3	7.7
8	Umarkhed	13.46	94.78	5.22	13.46	95.97	4.03
9	Mahagaon	14.23	100.00	0.00	14.07	100	0
10	Arni	18.40	100.00	0.00	17.26	100	0
11	Ghatanji	30.55	94.19	5.81	28.9	94.45	5.55
12	Kelapur	36.88	93.47	6.53	36.11	92.36	7.64
13	Ralegaon	29.80	100.00	0.00	28.95	100	0
14	Maregaon	34.41	100.00	0.00	33.4	100	0
15	Zari-Jamani	40.67	100.00	0.00	38.62	100	0
16	Wani	13.72	80.29	19.71	13.37	80.2	19.8
	Dist.	19.26	93.25	6.75	18.54	92.16	7.84

The Table No-2 reveals that the years the proportion of ST population in the total population decreased in decade of 2001- 2011 by 0.72 %. Most of the tahsil of Yavatmal district recorded negative change of total ST population. ZariJamani (2.05) Yavatmal(1.66),Ghatanji (1.65), Kalamb(1.20), Arni(1.14), Maregaon(0.99%), Ralegaon(0.85%), Darwaha(0.72%), Kelapur(0.77%) Ner(0.42%), Wani(0.35%) and Mahagaon(0.15%).Whereas, only three talukas Babhulgaon,(0.11%) Digras(0.10%),

Pusad, (0.96%) increase in total ST population. Umerkhed taluka have no change in population. At the same manor rural ST population decreased by 1.09 % and urban ST population increased by 1.09 % in Yavatmal district .

II. GROWTH RATE OF SC AND ST POPULATION The decadal growth rate of SC population in Yavatmal district is positive. But The decadal growth rate of ST population in Yavatmal district is negative. Overall the SC and ST population in Yavatmal district is increased in the decade 2001-2011. The tehsil wise growth rate of SC and ST population is uneven.

1) Tahsilwise Growth rate SC Population

Table No.3
Yavatmal district: Tahsilwise Growth rate SC Population

Tahsil	2001			2011			Decadal growth %		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
Ner	20209	20209	0	22333	19052	3281	10.51	-5.73	3281.0
Babulgaon	11290	11290	0	11879	11879	0	5.22	5.22	0.00
Kalamb	10044	10044	0	10810	10810	0	7.63	7.63	0.00
Yavatmal	38414	14819	23595	51521	14622	36899	34.12	-1.33	56.38
Darwha	21449	19857	1592	25045	21751	3294	16.77	9.54	106.91
Digras	11387	8026	3361	13652	9275	4377	19.89	15.56	30.23
Pusad	28726	21182	7544	50592	39432	11160	76.12	86.16	47.93
Umarkhed	31301	27921	3380	45588	40392	5196	45.64	44.67	53.73
Mahagaon	15282	15282	0	22702	22702	0	48.55	48.55	0.00
Arni	12674	12674	0	15429	15429	0	21.74	21.74	0.00
Ghatanji	10658	8328	2330	11371	8974	2397	6.69	7.76	2.88
Kelapur	8477	6189	2288	9672	6928	2744	14.10	11.94	19.93
Ralegaon	7956	7956	0	8869	8869	0	11.48	11.48	0.00
Maregaon	3597	3597	0	4009	4009	0	11.45	11.45	0.00
Zari-Jam.	4202	4202	0	4617	4617	0	9.88	9.88	0.00
Wani	17136	9312	7824	20429	11059	9370	19.22	18.76	19.76
Dist.	252802	200888	51914	328518	249800	78718	29.95	24.35	51.63

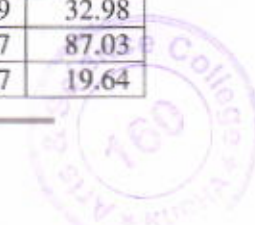
Tahsil wise Growth rate of SC population in Yavatmal District Source : District Census Handbook Yavatmal, 2001 and 2011

It is evident from Table No. 3 the growth rate of total SC population in Yavatmal district, that in the decade 2001-2011 is positive i.e. **29.95%**. If we consider the tahsil wise SC population, growth rate is Positive. The maximum growth rate of SC population is in tahsil of Pusad by **76.12 %**, Mahagaon by **48.55 %** Umerkhed **45.64%**, Yavatmal by **34.12%**, Arni **21.74%**, Digras **19.89%**, Wani **19.22%**, Darwha **16.77%**, Kelapur **14.10%**, Ralegaon **11.48%**, Maregaon **11.45%** and Ner **10.51%**. No negative growth rate is found in any tahsil of of Yavatmal district. In the decade 2001-2011. If we consider the tahsil wise SC rural population, growth rate is negative in Yavatmal and Ner tahsils. But remaining all talukas it is positive. If we consider the tahsil wise SC Urban population, growth rate it is positive in all urban talukas. The maximum growth rate of SC Urban population is in tahsil of Darwha is **106.91 %**, Yavatmal **56.38 %**, Umerkhed **53.73%**, Pusad **47.93%**, Digras **30.23%** .

2) TEHSILWISE GROWTH OF ST POPULATION

Table No.4 Tahsil wise Growth rate of ST population in Yavatmal District

Taluka	2001			2011			Decadal growth %		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
Ner	7968	7968	0	8134	7545	589	2.08	-5.31	589.00
Babulgaon	17025	17025	0	16940	16940	0	-0.50	-0.50	0.00
Kalamb	30747	30747	0	31812	31812	0	3.46	3.46	0.00
Yavatmal	63070	49659	13411	65510	47676	17834	3.87	-3.99	32.98
Darwha	15268	14605	663	15440	14200	1240	1.13	-2.77	87.03
Digras	17846	15255	2591	20547	17447	3100	15.14	14.37	19.64

Pusad	40003	37115	2888	51089	47156	3933	27.71	27.05	36.18
Umarkhed	29992	28427	1565	34919	33512	1407	16.43	17.89	-10.10
Mahagaon	22520	22520	0	26776	26776	0	18.90	18.90	0.00
Arni	25729	25729	0	27929	27929	0	8.55	8.55	0.00
Ghatanji	38259	36037	2222	40056	37834	2222	4.70	4.99	0.00
Kelapur	51971	48578	3393	56616	52291	4325	8.94	7.64	27.47
Ralegaon	31245	31245	0	32485	32485	0	3.97	3.97	0.00
Maregaon	25768	25768	0	26289	26289	0	2.02	2.02	0.00
Zari-Jam.	29383	29383	0	30953	30953	0	5.34	5.34	0.00
Wani	26576	21338	5238	28562	22907	5655	7.47	7.35	7.96
Dist.	473370	441399	31971	514057	473752	40305	8.60	7.33	26.07

Source : District Census Handbook Yavatmal, 2001 and 2011

Table No. 4 is given the clear cut idea about the decadal variation of ST population in Yavatmal District .Total ST population increased **8.60%** in decade 2001-2011. Urban & rural ST population is also increased in decade 2001-2011 i.e. **7.33 %** and **26.07%** respectively. If we compare the tahsil wise ST population positive growth rate is found in tahsil of Pusad **27.71%**, Mahagaon **18.90%**, Umerkhed **16.43%** and Digras**15.14%**. ST population growth rate decreased in Babhulgaon i.e. **- 0.50 %** .The growth rate of ST rural population of Yavatmal district, in the decade 2001-2011 is **7.33 %**. If we consider the tahsil wise ST rural population, most of the tehsil shows positive growth rate of ST rural population . The maximum growth rate of ST rural population is in tahsil of Pusad **27.05%**, Mahagaon **18.90%**, Umerkhed **17.89%** and Digras**14.37%**. In tahsil of Ner i.e. **- 05.31 %**,**Babhulgaon--0.50**,**Yavatmal -3.99%** and in Darwha tahsil i.e. **-2.77 %**. shows negative growth of rural ST populationin of study area

Table No. IV shows the growth rate of ST urban population of Yavatmal district, in the decade 2001-2011 is **26.07 %**. The maximum growth rate of ST urban population is in tahsil of Digras is **19.64 %**, Pusad **36.18%**, **Yavatmal 32.98%**and Darwha **87.03 %**. In tahsil of Umerkhed i.e. **- 10.10 %** Shows negative growth of urban ST populationin .

III. DISTRIBUTION OF SC AND ST POPULATION IN 2011: As per 2011 census the SC population is 328518 and ST population is 514057, it means the proportion of SC population is **11.85 %** and ST population is **18.54 %** to the total population in the Yavatmal district.

3.1. Distribution of SC population:

If we consider the SC population as per 2011 census, the proportion of scheduled caste is **11.85%** as per 2011 statistics in the study area. In the study area Ner (18.58),Umarkhed, (17.58) Pusad, Darwa, Mahagaon, Babhulgaon, and Kalamb talukas have the highest proportion of SC population. Whereas in Maregaon, Zari Jamni and Ralegaon, the proportion of scheduled castes is less.

3.2 Distribution of ST population:

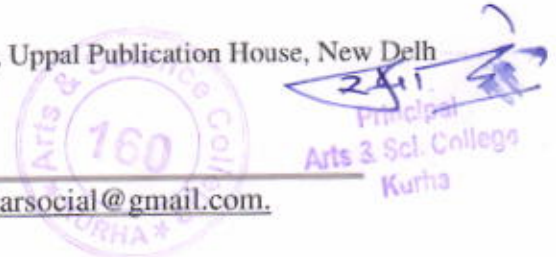
As per the census of 2011, the maximum proportion of ST Population to total population is found in ZariJamani, Yavatmal,Ghatanji Kalamb,Arni,Maregaon,Ralegaon, and Kelapur tahsil. In tahsil of Ner, Digras and Darwha proportion of ST Population is less than other tahsils in Yavatmal District.

CONCLUSION

1. Population of Scheduled Caste and Scheduled Tribe is increased in decade of 2001 to 2011.
2. Share of Scheduled Caste population to total population is high in tahsil of In the study area Ner (18.58),Umarkhed, (17.58) Pusad, Darwa, Mahagaon, Babhulgaon, and Kalamb talukas have the highest proportion of SC population.
3. Whereas in Maregaon, Zari Jamni and Ralegaon, the proportion of scheduled castes is less.
4. SC and ST Population migrated towards the economically developed in all tahsils.

REFERENCES:-

1. Choudhury(2004): „Tribal Identity“ Published by Prem Rawat, Jaipur
2. Govt. of India: District Census Hand Book –Yavatmal (2001)
3. Govt. of India: District Census Hand Book –Yavatmal (2011)
4. Saksena,H.S.(1981): Safeguards for Schedule Castes and Tribes, Uppal Publication House, New Delh

Journal - 2022-23

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

ISSUE No - (CDXI) 411

April - 2023

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

SPECIAL ISSUE

Research Methodology

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. D. D. Koturwar
Principal
Bhauasaheb Bhore Shivshakti
Arts & Commerce College
Babhulgaon Dist. Yavatmal,

Editor
Prof. Dr. C. D. Thakare
Head, Department of Geography,
Bhauasaheb Bhore Shivshakti
Arts & Commerce College
Babhulgaon Dist. Yavatmal,

This journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadhar-social.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal
Arts & Science College
Kurha

20	'माहिती अधिकार कायदा -२००५ च्या अंमलबजावणीतील उदयोन्मुख समस्या' राजकुमार रामरावजी वाघ	77
21	शैली-संकल्पना व स्वरूप रंगेश विठ्ठलराव कवाडे	81
22	पेसा कायदा अंतर्गत येणाऱ्या ग्राम सभेच्या निर्णय प्रक्रियेचे विश्लेषणात्मक अध्ययन (संदर्भ यवतमाळ जिल्हा) श्री. रविंद्र मारोती मेश्राम	85
23	संशोधनातील सांख्यिकीय तंत्रे संतोष जुमळे	88
24	कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या आरोग्य विषयक समस्यांचे चिकित्सक अध्ययन प्रा.स्नेहलता विष्णुपंत घाटे	92
25	संशोधन कार्य आणि नमुना निवड कु. सोनाली पदमाकरराव गावंडे	97
26	संशोधनातील व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचे महत्व सुहानंद डोक	100
27	हिंदू कोड बिल आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्रीवादी दृष्टिकोन... सुनंदा वि.डवळे	104
28	ग्रंथालय व माहितीशास्त्र संशोधनामध्ये गृहीतकृत्य (Hypothesis) चे महत्व व उपयुक्तता सुरेश किसनराव इंगळे ,प्रा.डॉ. संजय जगन्नाथराव शेणमारे	108
29	संशोधन पद्धती आणि अर्थशास्त्रातील अलीकडील कल स्वप्रील अरविंद देशमुख	115
30	मराठी गझल: स्वरूप आणि संकल्पना स्वाती लक्ष्मणराव भगत	120
31	संशोधन कार्यात संगणकाचे महत्व डॉ. विभा देशपांडे	125
32	जागतिकीकरणात विश्व व्यापार संघटनेची भूमिका प्रा.विजय एम कामडी	128
33	संशोधन आराखडा : ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र योगेश विनोद दौलतकार , डॉ. संजय जगन्नाथ शेणमारे	131
34		

संशोधन कार्यात संगणकाचे महत्व**डॉ. विभा देशपांडे**

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुऱ्हा

आधुनिक मानव समाज अधिक गुंतागुंतीचा बनत आहे .त्यात अनेक वैयक्तिक ,कौटुंबिक. आणि सामाजिक प्रश्न निर्माण होत आहे, समाजाच्या विविध घटकांमध्ये संघर्षांचे आणि सामाजिक समस्यांचे प्रमाण दिवसान दिवस वाढतच आहे. त्याचा विघातक परिणाम समाजावर होत आहे. समाजात होणारे परिवर्तन, सामाजिक परिस्थिती, समस्या, विविध प्रश्न, सामाजिक, आर्थिक, परिणाम इत्यादी संबंधित सामाजिक शाखामध्ये संशोधन करणे आवश्यक झाले आहे. कारण सामाजिक जीवनात घडणाऱ्या घटना अतिशय जटिल व गुंतागुंतीच्या बनल्या आहे, पण तरीही सामाजिक शाखांनी ,मानवीय वर्तन, सामाजिक संस्थांची वस्तुस्थिती मांडण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचा व्यक्तीच्या वर्तनावर, मनोवृत्तीवर ,कौशल्यावर व एकूणच सामाजिक परिस्थितीवर कशा परिणाम होतो याचे ज्ञान आपल्याला संशोधनातून मिळत असते.स्वातंत्र्योत्तर काळात उच्च किंवा विद्यापीठ स्तरीय शिक्षणाचे स्वरूप संशोधन प्रधान असावे आज असे सर्व सामान्यांचे मत झाले आहे.भारतातील सर्वच विद्यापीठे विविध ज्ञान शाखांमध्ये संशोधनाचे शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत .आज विविध विषयात महत्त्वाचे संशोधन कार्य होत आहे. यासाठी स्वतंत्र संशोधन संस्था व विद्यापीठे सुद्धा निर्माण झाली आहे. यापुढेही संशोधन कार्याला सतत प्रोत्साहन दिल्या जात आहे.असे असले तरी विद्यापीठातून बाहेर पडणाऱ्या विविध विषयातील सारखी पदवी मिळवणारे विद्यार्थ्यांना सामाजिक संशोधनाविषयी विशेष जाणीव, ज्ञान, सुस्पष्ट कल्पना संशोधन पद्धती यासंबंधी माहिती असतेच असे नाही या

अनुपंगाने प्राकृतिक सामाजिक शाखांचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांना संशोधन म्हणजे काय? संशोधनाचे स्वरूप कसे असावे ? इत्यादी संबंधित ज्ञान असणे आवश्यक आहे. मानव हे एक चिकित्सक प्राणी आहे सतत नवनवीन ज्ञान संपादन करणे ही त्याची मूलभूत प्रवृत्ती आहे ,तो सतत जगातील भौतिक गोष्टींचे ज्ञान प्राप्त करूनच आपले जीवन सुखी व समृद्ध बनविण्याचा प्रयत्न करीत असतो. आपल्या ज्ञानेंद्रियांचा उपयोग करून आपल्या स्वभावतालच्या वातावरणाचा अनुभव घेऊन हे जाणण्याचा प्रयत्न करतो की ,असे का घडले? याचे कोणते कारणे आहेत? या समस्या कशा दूर करता येईल? इत्यादी अनेक प्रश्न उपस्थित करून तर्क व बुद्धीच्या आधारावर त्याची उत्तरे शोधण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो. म्हणजे संशोधन करून त्याबाबतचे वस्तुनिष्ठ ज्ञान मिळविण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो. भौतिक गोष्टींचे वैज्ञानिक पद्धतीने ज्ञान प्राप्त केले जाते त्याचप्रमाणे सामाजिक घटनांच्या संदर्भात सुद्धा वैज्ञानिक किंवा शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केल्या जातो यासाठी बदलत्या समाज जीवनाचा आढावा घेण्याच्या दृष्टीने मनोवृत्ती मापनाच्या विविध पद्धती, सांख्यिकी पद्धती विकसित होत आहे. त्यातून सामाजिक शाखांचा पाया मजबूत बनत आहे .याचाच अर्थ असा की संशोधन ही अत्यंत काळजीपूर्वक आणि टीकात्मक हे स्वरूपाचे शोध असून त्याद्वारे काही तथ्य शोधून काढली जातात म्हणजे संशोधन ही एक वैज्ञानिक पद्धती आहे. सामाजिक संशोधनात वस्तुनिष्ठता राखणे कठीण आहे परंतु वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करून सामाजिक राजकीय घटनांचे शास्त्रीय दृष्ट्या अध्ययन करून नवीन ज्ञान प्राप्त करणे शक्य होते .

संशोधन एक बौद्धिक क्रिया आहे, जी नवनवीन ज्ञानाला प्रस्तुत करते व जुन्या ज्ञानामधील त्रुटीला संशोधन करते तसेच सुव्यस्थितपणे सम- सामायिक ज्ञानामध्ये वाढ करीत असते संशोधन पद्धतीशाखानुसार राज्यशास्त्र संशोधन पद्धती मध्ये विसव्या शतकामध्ये बहुआयामी परिवर्तन घडून आलेले दिसून येतात संशोधन कोणत्या ही विशेषिकृत तथ्यांवर निरंतर माहिती अथवा सूचनांच्या आधारावर वैज्ञानिक तथ्यनिष्ठ व सुव्यवस्थेत अध्ययन होय, संशोधन ही एक व्यवस्थित क्रिया होय, ज्याद्वारे शोध घेतला जातो,आणि संघटित ज्ञानाचा अंगांचा विकास केला जातो. बेबस्टरच्या शब्दकोशानुसार "संशोधन म्हणजे तथ्य किंवा तत्वे शोधण्यासाठी करण्यात येणारी चिकित्सा किंवा परीक्षण किंवा एखादी गोष्ट शोधून काढण्यासाठी सतत व पद्धतशीर केलेले परीक्षण होय"

रेडमी आणि मोरी- "संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरता केलेले पद्धतशीर प्रयत्न अर्थात संशोधन ही एक बौद्धिक प्रक्रिया असून तिच्याद्वारे नवीन ज्ञान प्रकाशात आणले जाते किंवा जुन्या ज्ञानातील उणीवा सुधारल्या जाऊन त्यात नवीन ज्ञानाची भर घातली जाते दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की घटना, संकल्पना व प्रतिकांचे ज्ञानाचा विस्तार शुद्धी करण्याकरिता निश्चितीकरण जे सिद्धांत निर्मितीसाठी सूचनात्मक व्यवहारांमध्ये सहाय्यक असे त्याला संशोधन म्हणतात". संशोधन कार्याचा मुख्य उद्देश अज्ञात सत्य त्याला ओळखणे हेच आहे अशा प्रकारे संशोधन वैज्ञानिक अन्वेषणाची प्रक्रिया आहे. संशोधनाची मौलिक प्रकार आपल्याला पुढील प्रमाणे पाहायला मिळतात- वर्णनात्मक व आलोचनात्मक संशोधन अनु प्रयुक्त व मूलभूत संशोधन मात्रात्मक व गुणात्मक संशोधन संज्ञात्मक व अनुभवात्मक संशोधन इत्यादी.

आधुनिक युगामध्ये अनेक नवनवीन पद्धतींचा उपयोग तथ्य संकलना साठी संशोधन करता करित असतो आज आपण 21व्या शतकातील पहिले दशक ओलांडण्याच्या मार्गावर आहोत मागील शतकात मानवाची प्रगती अभूतपूर्वच होती पण या शतकात झालेल्या विज्ञान तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगतीने मानवीय मन आश्चर्यचकित नव्हे तर भयग्रस्त झाले आहे आज आपण एका अभूतपूर्व क्रांती युगात वावरतो आहोत यालाच विज्ञान युद्ध असे म्हणतात या युगात तंत्रज्ञानाची शीघ्र गतीने नेत्र दीपक प्रगती पाहून हे शतक म्हणजे तंत्रज्ञानाचे शतक याला म्हटले जाते आपल्या जीवनाला कलाटणी देणारे हे तंत्र युग आहे ज्याचे आपण साक्षीदार आहोत विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आज नवनवीन शोध इतक्या झपाट्याने होऊ पाहत आहे की, असे म्हटले जाते काल आजचा सारखा नव्हता आणि आजच्या पेक्षा उद्या वेगळा राहिल याचा अनुभव आपण सर्वजण घेत आहोत आज विज्ञाना आणि तंत्रज्ञानाने गरुड झेप घेतली आहे, असे म्हणणे चुकीचे होणार नाही अंतराळ क्षेत्रापासून तर कृषी क्षेत्रापर्यंत, संगणक इंटरनेट क्षेत्रापासून ते वैद्यकीय क्षेत्रापर्यंत आपल्या जीवनाशी निगडित प्रत्येक क्षेत्रात आपण कल्पनाही करू शकत नाही एवढी प्रगती झाली आहे. आज मानव जवळ ज्ञानाचा व माहितीचा प्रचंड साठा जमा झाला आहे मानवाला एक अशा यंत्राची गरज होती की जे प्रत्येक घडीची माहिती पुरवेल मानवाची ही गरज पूर्ण करणारा संगणक आज आपल्याला हर घडी मदतीसाठी सज्ज आहे त्यामुळे मानवी जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील श्रमाची बरीच बचत झाली आहे आणि दिवसान दिवस माहितीचा साठा सुख्यवस्थित व नियंत्रित करण्यासाठी संगणक आज सज्ज झाले आहे संगणकेद्वारे माहिती सुरक्षितपणे साठविण्यासाठी तिच्यावर आपल्या गरजेनुसार प्रक्रिया करण्यासाठी आणि त्याद्वारे आपल्या दैनंदिन जीवनातील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी संगणकावर आधारित इलेक्ट्रॉनिक माहिती प्रक्रियेचा या प्रणालीचा वापर आपण करित आहोत या प्रणालीतील सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे संगणक आहे. आज संगणकाचा प्रत्येक क्षेत्रात वाढता प्रमाण सामाजिक संशोधनासाठी संकलित केलेल्या क्लिष्ट आणि जटिल तथ्य माहितीचे वर्गीकरण विक्षेपण करणे संगणकामुळे अतिशय सुलभ झाले आहे भौतिक आणि सामाजिक शास्त्रात संशोधन करणाऱ्या संशोधकांना संगणक हे अत्यंत उपयुक्त असे उपकरण ठरले आहे. त्यामुळे संशोधकाला आज संगणकाचे ज्ञान असणे आवश्यक झाले, जर हे ज्ञान नसेल तर तो आपल्या संशोधनासाठी संगणकाचा उपयोग करू शकणार नाही व कितीतरी जास्त परिश्रम त्याला घ्यावे लागतील शिवाय अनेक चुटी राहिल ते वेगळेच आज संशोधन करणाऱ्या प्रत्येक संशोधकाला आपल्या संशोधन कार्यात संगणकाचे असणारे कार्य व त्याचा उपयोग यासंबंधी माहिती असणे आवश्यक आहे आज ही, काळाची गरज ठरली आहे संगणकाच्या जोडीला फॅक्स, दूरध्वनी यंत्रणा, आणि इंटरनेट, सारख्या माहितीचा महामार्ग अशा विविध यंत्रणांचा समावेश माहितीच्या देवाण-घेवाण करण्यासाठी होत आहे, माहितीचे संकलन, विक्षेपण वहन करण्यासाठी विविध यंत्रणा संगणकाला जोडण्यात येत आहे. संशोधन कार्यासाठी संकलित केलेल्या तथ्यांचा संग्रह करणे, त्यावर संस्करण करणे, त्याला सांख्यिकी पद्धतीने लावणे, विक्षेपण करणे व त्यातून संशोधन कार्याचे निष्कर्ष काढणे हे सगळे सहज शक्य झाले आहे.

सर्व समाज जीवनावर त्याचा प्रभाव पडून त्यामध्ये अमुलाग्र बदल करण्याचे सामर्थ्य संगणकीय यंत्रणेत राहणार आहे. "संगणक म्हणजे माहिती वर अति जलदपणे आणि अचूकपणे प्रक्रिया करणारे इलेक्ट्रॉनिक यंत्र आहे" "दिलेल्या सूचनेनुसार तथ्यांवर प्रक्रिया करणाऱ्या विद्युत उपकरणास संगणक असे संबोधण्यात येते". सर्व ज्ञान शाखेतील सर्व संशोधकांसाठी व अभ्यासकांसाठी संगणक नेटवर्किंग उपलब्ध आहे, सर्व विद्यापीठ संशोधन संस्था महाविद्यालय यात परस्पर संबंध प्रस्थापित करित आहे, त्यातून संशोधन सामग्रीचे आदान प्रदान होत आहे. आज भारतात बहुतांश लोक आपल्या अध्ययनात संगणकाचा व नेटवर्क चा उपयोग करताना दिसतो आजच्या या युगात प्रत्येक प्राध्यापकाला त्याचा उपयोग करता येणे आवश्यक आहे. अंतरराष्ट्रीय संगणक नेटवर्क हे संशोधकांसाठी जगभरातील माहिती अत्यंत स्वस्त दरात घरी बसल्या बसल्या उपलब्ध करून देते आज अत्यंत कमी वेळात जगभरातील संशोधन संस्था व विद्यापीठांशी आपण संपर्क प्रस्थापित करून त्यांच्याजवळ असलेली माहिती त्वरित प्राप्त करून घेऊ शकतो. संशोधनकार्यासाठी पुढील विविध साधनांचा व सेवांचा उपयोग करून घेता येतो

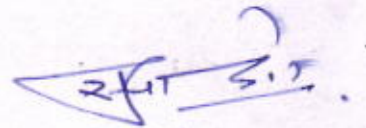
- 1.फाईल हस्तांतरण-संगणक ते संगणक फाईलची देवाण-घेवाण करता येते व्यवस्थित ठेवलेले दस्तावेज, माहिती संकलन, डेटाबेस, सॉफ्टवेअर व ग्राफिक्स च्या देवाण-घेवांची सोय उपलब्ध आहे.
- 2 ई-मेल चा उपयोग करून आवश्यक ज्ञान माहिती व आकडेवारी प्राप्त करून घेता येते.
3. शोध सुविधा- संशोधनासाठी संगणकामध्ये शोधयंत्र असतात.
4. संदर्भ ग्रंथ सूची माहिती ज्ञान-संगणकाला संचालित करून कोणत्याही विषयाशी संबंधित अध्ययन करण्यासाठी संदर्भ ग्रंथाची अथवा विबलिओग्राफीची वेबसाईट मिळविता येते.
- 5.सॉफ्टवेअर मध्ये ज्ञान व माहितीचे संकलन केलेले असते. आधुनिक काळात सामाजिक शाखांच्या संशोधनात संगणक हा एक अविभाज्य घटक बनला आहे.

सद्यस्थितीत सामाजिक विज्ञानाची व्याप्ती इतकी विशाल आहे की याबाबत कोणते विषय यात असावे एक वाक्यता नाही समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, भूगोल,मानसशास्त्र,इतिहास इत्यादी विषयांचा समावेश सामाजिक शास्त्र विद्याशाखेत केला जातो. संशोधनकर्ता आपल्या संशोधनातील फार मोठ्या प्रमाणावरील तथ्ये संगणकामध्ये संग्रहित करतो जेव्हा त्या तथ्याची त्याला आवश्यकता असते त्या स्वरूपातली तथ्ये त्याला लगेच उपलब्ध होतात संगणकामुळे संशोधन कार्य लवकर व अचूक होते. याद्वारे अनेक सांख्यिकी प्रक्रिया तत्परतेने आणि सुलभतेने केल्या जाते तथ्यांचे संकलन, वर्गीकरण, सारणीकरण, मध्य काढणे, विश्लेषण, सहसंबंध इत्यादी विविध घटकांचे विश्लेषण करणे आलेख, चित्र काढणे, या सर्व प्रक्रिया सहजपणे संगणकामध्ये करता येते. संशोधन प्रकल्प मग तो मायनर असो की मेजर संगणकाचा उपयोग करावाच लागतो.

आज संगणक हे संशोधकांसाठी अत्यंत महत्वाचे साधन बनले आहे.. या साधनांमुळे संशोधकाचा कितीतरी वेळ व मेहनत वाचते आणि अचूक स्वरूपात अंतिम परिणाम प्राप्त होतो. संशोधनकार्य सुद्धा फार कमी वेळात पूर्ण करता येते म्हणून संशोधकाने संशोधनकार्यासाठी संगणकाचा उपयोग शिकून घेणे आवश्यक आहे.पण या संगणकाचे काही तोटे ही आपल्याला दिसून येतात-

1. हे स्वयं चालत यंत्र असल्यामुळे उद्योग क्षेत्रातील आणि कलेच्या क्षेत्रातील मानवी कुशलता डावलला जाऊ शकते त्यामुळे बेरोजगारीची समस्या वाढत चालली आहे.
2. संगणक प्रशिक्षित व्यक्तींनी संगणक वापरण्यात केलेल्या चुकांचा फटका निरपराध व्यक्तींना बसू शकतो. उदाहरणार्थ चुकीची संख्या, तथ्याची चुकीची नोंदणी इत्यादीमुळे चुकीचे निकाल निघू शकतात
3. व्यक्तिगत स्वार्थासाठी संगणकातील माहितीत फेरबदल करणारी लोकं आज समाजाला धोकादायक ठरू शकतात कारण ते हा डाटा इतरांना विकू शकतात नष्ट करू शकतात.
4. संगणकाच्या क्षेत्रात गुन्हेगारीने धुमाकूळ घातला आहे आता सायबर ला यासारखे कायदे करून त्यांना दंड देणे शक्य झाले आहे.
5. संगणक सतत वापरल्यामुळे दुष्परिणाम होत आहे. यासाठी या यंत्राचा अतिरेक वापर करणे टाळले पाहिजे
6. संगणकाची निर्मिती प्रचंड प्रमाणात होत आहे त्यामुळे टाकाऊ संगणकाच्या कचऱ्याची समस्या देखील आपल्यासमोर उद्भवलेली आहे.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Bhausahab Bhole Shivshakti Mahavidyalaya

Babhulgaon, Dist. Yavatmal - 445 101 (M.S.) India

One Day Multidisciplinary National Conference on
Research Methodology

Certificate

This is to Certify that

Prof. / Mr. / Ms. / Mrs. / Dr. विभा प्रविण देशपांडे

of कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुशा.

has participated/presented his/her research paper titled _____

संशोधन कार्यानि संगणकाचे महत्त्व

in the One Day Multidisciplinary National Conference on 'Research Methodology'
held on Tuesday, 18 April 2023.

Dr. Gajanan Mane
Convener

Dr. Chandrashekhar Thakare
Organizing secretary

Prin. Dr. Deepak Koturwar
Chief organizer

Impact
Factor
7.367

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

VOL-X

ISSUE-IV

Apr

2023

Address

· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website

· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Principal
Arts & Science College
Kurha

Role of Yoga and Meditation in Today's Life

Dr. Umesh Rathi

Director of Physical Education
Art & Science College Kurha, Dist. Amravati
umeshrathisir@gmail.com

Abstract:

Yoga and meditation have gained increasing popularity in recent years as people seek ways to manage the stress and demands of modern life. The art of practicing yoga helps to control the body, mind and soul of a person. It brings physical and mental disciplines together to reach a peaceful body and body. It helps to control stress and anxiety for you. Yoga also offer for the benefit of flexibility, muscle strength and body tone. Whatever you are looking for, Yoga offers it. Very often, however, yoga is only partially understood as being limited to asana (yoga postures). Therefore, their benefits are only perceived on a physical level and we cannot see the enormous benefits that yoga offers to unite body, mind and breath. When you are in harmony, the journey through life is calmer, happier and more satisfying. With the daily practice meditation he becomes a calmer person. The role of yoga and meditation in today's life, with a focus on their effects on mental and physical health, stress reduction, and overall well-being.

Keywords: Physical Health, Mental Health, Social Health, Spiritual Health

Introduction

The art of practicing yoga helps control the mind, body and soul. It brings together physical and mental disciplines to achieve a peaceful body and body. Helps to control stress and anxiety and keeps you relaxed. It also helps increase flexibility, muscle strength and body tone. "Yoga is a priceless contribution of the ancient Indian tradition (Kumar, 2018). This tradition is 5000 years old and represents the unity of body and mind. Thought and action, moderation and fulfillment, harmony between man and nature A holistic approach to health and well-being is not about physical activity, but discovering the sense of unity with you, the world and nature, changing our lifestyle and increasing awareness, which can contribute to the welfare of world therefore, yoga should be organized on international level as the international day of yoga "- Narendra Modi, General Assembly of the United Nations, September 2014.

On the spiritual path, yoga leads to the highest knowledge and eternal happiness in the union of the individual with the universal self. Yoga is this highest and cosmic principle. It is the light of life, the universal creative consciousness that is always awake and does not sleep; that was always, always is and

always will be. Thousands of years ago Rishis (sage and saint) in India sold nature and the cosmos in their meditations. They discovered the laws of material and spiritual, and received a vision of the connections within the universe. They studied cosmic laws, the laws of nature and elements, life on earth and the forces and energies that work in the universe, both in the outer world and on the spiritual plane. The unity of matter and energy, the origin of the universe and the effects of elemental forces were described and explained in the Vedas (Yoga Journal, 2018). Furthermore, mindfulness, a key aspect of both yoga and meditation, has been shown to have numerous benefits, including reducing stress and improving cognitive function. This is particularly relevant in today's fast-paced and constantly connected world, where many people struggle to manage stress and find moments of peace and quiet.

These are experiences and knowledge of a broad and wide system known as yoga that gave us valuable and practical instructions for the body, encouragement, concentration, relaxation and meditation. The practices offered by this book have been demonstrated for thousands of years and are considered useful for millions of people. The Yoga in Daily Life system is taught around the world in yoga centers, adult education centers, health facilities, gym and sports clubs, rehabilitation centers and spas. It is

suitable for all ages: it does not require "acrobatic" skills and offers the opportunity to practice yoga for inadequate people, but with disabilities, illnesses and recovery. The name itself indicates that yoga can and should be used "in everyday life".

The exercise levels were worked out in consultation with doctors and physiotherapists and can therefore with observation of the stated rules and precautions be practiced independently at home by anyone. "Yoga in Daily Life" is a holistic system, which not only help in the physical, but also the mental and spiritual aspects (Rocha, 2016).

- Physical Health
- Mental Health
- Social Health
- Spiritual Health
- Self- Realization or realization of the Divine within us

The present life is filled with stress, which further influences our day to day activities. Practicing meditation is the mean for relieving stress and thus improves the quality of sleep. Less stress means more happiness. With help of meditation one can live joyful and healthier life.

Meditation or "Dayana" is an intense form of attentiveness. Let your mind focus on one thing and separate from all mundane things. Meditation comes in one of the eight limbs of yoga. It is believed that all divine powers live in the heart and meditation is the only way to immerse in the heart. Although meditation is not the answer to all problems, this entails a harmony between the body and the soul. To take full advantage of meditation, a common practice is required.

Importance of Meditation:

The daily practice meditation he becomes a calmer person. There is a mental calm in every task you perform. Every day you will have a different experience, so you will never think of the past day, but the present.

Less stress means more happiness. Live a happier and healthier life with meditation. People with anxiety and depression have to mediate for 15-20 minutes every day. Meditation also helps to keep anger under control.

Meditation improves the energy gain from internal sources. They live a disciplined life and maintain good habits. Improved concentration is the

result of meditation. It is believed that meditation improves the immune system and helps regulate blood pressure and lower blood cholesterol. Meditation slows down aging. Meditation creates emotional stability (Jones, 2018).

By making meditation routine, a consciousness develops and gradually you reach a point of highest consciousness. It helps you to learn about yourself and the secrets of life. It will give meaning to your life. Over all the importance of yoga and meditation in today's life and provides evidence to support their use as effective tools for improving mental and physical health, reducing stress, and promoting overall well-being. By incorporating these practices into their daily lives, individuals can reap the benefits of greater mindfulness and lead happier, healthier lives.

Conclusion

The objective of yoga and meditation is to create harmony in the physical, vital, mental, psychological and spiritual aspects of man. The spiritual goal of yoga and meditation is the realization of God, the unification of the individual soul with God. That practicing yoga and meditation can have a positive impact on mental health, reducing symptoms of anxiety, depression, and stress. These practices have also been shown to improve cognitive function and increase feelings of well-being. On the physical side, yoga has been found to improve flexibility, balance, and strength, while meditation has been associated with lower blood pressure and reduced inflammation.

The realization that we are all one of our common origins and in relation to God is the first step. The decisions about your health and well-being, as well as a happy and free life, are in your hands. The usual practice with determination and success will be safe.

References

1. Kumar, P. (2018). 6 Benefits of Yoga Meditation for a Healthy Brain - BookMeditationRetreats.com. [online] BookMeditationRetreats.com. Available at: <https://www.bookmeditationretreats.com/news/benefits-yoga-meditation> [Accessed 20 Dec. 2018].
2. Rocha, M. (2016). 10 Surprising Benefits of Yoga and Meditation | 55 Places. [Online] 10 Surprising Benefits of Yoga and Meditation | 55

Places. Available at:

<https://www.55places.com/blog/10-surprising-benefits-of-yoga-and-meditation> [Accessed 20 Dec. 2018].

3. Jones, S. (2018). Important Benefits of Yoga and Meditation. [online] Soulful Concepts. Available at: <https://soulfulconcepts.com/index.php/2018/04/17/important-benefits-yoga-meditation/> [Accessed 20 Dec. 2018].

4. Kruger, k. (2018). The Benefits of Yoga at Different Ages. [online] DOYOUYOGA.COM. Available at: <https://www.doyouyoga.com/thebenefits-of-yoga-at-different-ages-88886/> [Accessed 19 Dec. 2018]
5. Govind, essential of physical education, new delhikethani publisher 2017, 517

[Handwritten Signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha